

VOORWOORD

by Tekste

INSAKE KOPIEREG

By die weergee van hierdie tekste, wat almal outentieke opnames van oorspronklike diktaat deur *dingaka* was, kon sommige van die 'onsmaaklike' of 'onkiese' mededelings, soos van die Westerse of Christelike oogpunt beskou, verswyg gewees het. Waar hierdie egter 'n poging is om die lewe te sien, vanuit die *ngaka* se gesigspunt, word 'n getroue weergawe gegee van dié verskynsels en gebruike wat vir hom van belang is, al sou andere dit moontlik as 'onweloweglik' beskou. Dit word ook aangebied om die volkserefenis van die Tswana te bewaar vir latere nageslagte.

In die lig van bogenoemde, om die *dingaka* wat in die geheim en in goedertrou hierdie inligting verskaf het, te beskerm sowel as die navorser wat getrou probeer weergee het wat hy gevind het, word die kopiereg van hierdie tekste voorbehou; en dit wel in so 'n mate dat woordelike aanhalings van die teks of die inhoud daarvan in die oorspronklike of in vertaalde vorm nie deur die pers mag weergegee word vir die publiek nie. Ook mag die teks of vertaling van kontensieuse aspekte van hierdie hoogs-konfidensiële onderwerp nie opgeneem word in enige publikasie vir die gewone leek, sy dit in die oorspronklike of in vertaalde vorm nie. Die mondelinge of skriftelike aanhaling van tekste word in die lig van bogenoemde voorbehou vir suiwer wetenskaplike doeleindes. Persoonsname wat voorkom vervang die oorspronklike.

Met 'n oog op verdere navorsing word in sommige gevalle die name van plante in die voetnota genoem, sonder verdere verduideliking, waar inligting nog ontbreek.

Die aangehegte twee lyste van plantname is so pas deur die Nasionale Herbarium in Pretoria nagesien.

INHOUDSOPGAWE VAN TEKSTE

Teks No:		Pag.
A.1	<i>NNETE YA BONGAKA</i>	1
A.2	<i>GO NOSIWA BONGAKA</i>	2
A.3	<i>GO RUTWA BONGAKA</i>	5
A.4	<i>GO ITHUTA BONGAKA</i>	10
A.5	<i>GO NNA NGAKA</i>	12
A.6	<i>TLHATLHOBO YA NGAKA KA BOLWETSANA</i>	21
A.7	<i>GO NEELA BONGAKA</i>	23
A.8	<i>BONGAKA BA SETSWANA</i>	24
A.9	<i>NGAKA E E FETLHANG, LE E E KOLOPANG</i>	26
A.10	<i>MOLEKO WA DINGAKA</i>	26
A.11	<i>NGAKA LE BADIMO BA GAGWE</i>	27
A.12	<i>TUMELO YA NGAKA</i>	27
A.13	<i>NGAKA KWA MOTSENG WA BADIMO</i>	28
A.14	<i>PHEMELO</i>	30
A.15	<i>LESWALO LA NGAKA</i>	30
A.16	<i>PABALLO YA NGAKA</i>	31
A.17	<i>MOTLHAPISO WA NGAKA</i>	31
B.1	<i>GA LAOLA BOLWETSE KA BOLA</i>	32
B.2	<i>DITAULO MO BOLOING</i>	33
B.3	<i>SEROKÓLÓ MO DITAOLENG</i>	34
B.4	<i>GO FETOLA DITAOLA GORE DI BUE</i>	35
B.5	<i>MASOKELATSEBENG O TLHAPISA DITAOLA</i>	36
B.6	<i>SEROKOLO MO DITAOLENG</i>	36

B.7	<i>MATSHWAO MO DITAOLENG</i>	MERKTEKENS OP DIE DOLOSSE	37
B.8	<i>TEKODISO KA DITAOLA</i>	ONDERSOEK DEUR DOLOSSE	37
B.9	<i>DITLHAKO DI LAOLA MMITSA</i>	DIE DOLOSSE BEPAAL DIE 'ROEPER'.	39
B.10	<i>DITLHAKO LE DITLHARE</i>	DOLOSSE EN MEDISYNES	41
B.11	<i>MAWA A DITLHAKO:- 'MPHEREFERE'</i>	VALWYSE VAN DOLOSSE:- 'DIE TWIS'	42
B.12	<i>'SE SE ILENG SE ILE'</i>	'WAT WEG IS IS WEG'	43
B.13	<i>'GOBYANE'</i>	'DIE ONTSLAPENES'	43
B.14	<i>'MAKGOROKGORO'</i>	'N PROBLEEM'	44
B.15	<i>'MORUPI WA MAKGORO- KGORO'</i>	'BLOED VAN 'N MOEILIKE SAAK'	44
B.16	<i>'MORUPI'</i>	'BLOED'	44
B.17	<i>'MOTLHAKOLA WA LE- KGOROGORO'</i>	'DIE ONDERSTEBE VAN 'N MOEILIKE SAAK'	45
B.18	<i>'KGATŠANE O INEETSE THATA'</i>	'DIE JONGVROU HET HAAR OORGEGEE AAN DIE RAMPE'	45
B.19	<i>'MORUPI WA PELAELO'</i>	'DIE BLOED VAN TWYFEL'	45
B.20	<i>'MPHEREFERE WA PITSO'</i>	'DIE BEROERING VAN 'N OPROEP'	46
B.21	<i>'KE SETLHAKO'</i>	'DIT IS 'N REIS'	46
B.22	<i>'O SE KE WA TSWA MONYATSI WA LEETO'</i>	'MOENIE 'N MINAGTER VAN DIE REIS WORD NIE'	47
B.23	<i>'THAGADIMA A MARUTLA A KOMA'</i>	'KNALSKOTE VAN DIE VER- BREKERS VAN DIE OOR- WINNINGSLIED'	47
B.24	<i>'LETLHAKANA MPSHYEFYANA'</i>	'DIE KLEIN RIETJIE'	48
B.25	<i>'MANTSWANA- MABEDI- MASOPYA'</i>	'TWEЕ PIEKE IN DREUNING TEENOR MEKAAR'	48
B.26	<i>'MASOPYE'</i>	'DREUNING'	49
B.27	<i>'MOKATA'</i>	'VASGETRAP'	49
B.28	<i>'MOTLHAKOLANA'</i>	'DIE OMKERING'	49
B.29	<i>'KGORWANA, KHUPAMARAMA RE SWA LE YONA'</i>	'KLEIN HEKKIE, GEHEIM, ONS STERF MET HOM'	50
B.30	<i>'SEDIKWEDIKWE SA MOTSE'</i>	'DIE RONDON DIE STAT GAAN'	51
B.31	<i>'NAKA 'A MOKHURA TSHEGELA TENG'</i>	'LAG DAAR BY DIE KASTER- OLIEBOOM'	51
B.32	<i>'MOGOLORI'</i>	'BLOUKRAANVOËL'	51
B.33	<i>'MEREKO'</i>	'BLYDSKAP'	52
B.34	<i>'MEREKOPUTLA YA BONOKO'</i>	'DIE VROLIKE ONDERSOEK VAN DIE YSTERVARKE'	52

B.35	<i>'O SOKOBALETSENG?'</i>	'WAAROM IS JY BEDROEF?'	53
B.36	<i>DITAOLA MO BOLWETSE BA NGOPE</i>	'N VALWYSE BY NEUS- EN MONDBLOEDING	53
B.37	<i>MABOKO A DITAOLA</i>	PRYSLIEDERE VAN DIE DOLOSSE	55
B.38	<i>THUSO YA DITAOLA</i>	HOE DOLOSSE HELP	61
B.39	<i>DITAOLA</i>	DOLOSSE	63
B.40	<i>'MOTLHAKOLA'</i>	'OMKERING'	64
B.41	<i>'DIMATLA'</i>	'RONDTRAP'	64
B.42	<i>'MORARO'</i>	'DEURMEKAAR'	65
B.43	<i>'MORARWANA'</i>	'BIETJIE DEURMEKAAR'	65
B.44	<i>DITAOLA</i>	DOLOSSE	66
B.45	<i>'MOTLHAKOLA WA GA BIBI'</i>	'WEKROEP-OMKERING'	67
B.46	<i>'MORARO WA SEDIKA-DIKE'</i>	'DEURMEKAAR IN DIE RONDTE'	67
B.47	<i>'MORARWANA WA SELE-SELE'</i>	'BIETJIE DEURMEKAAR MAAR SNAAKS'	68
B.48	<i>'MORARWANA WA SEDIKADIKE'</i>	'BIETJIE DEURMEKAAR IN DIE RONDTE'	68
B.49	<i>'DIMATLA'</i>	'OP REIS'	69
B.50	<i>'MOGOLORE'</i>	'BLOUKRAANVOËL'	69
B.51	<i>'MOGOLORE WA MMELE'</i>	'DIE KRAANVOËL VAN DIE LIGGAAM'	69
B.52	<i>'SETLHAKO'</i>	'SKOEN'	70
B.53	<i>'MOGOLORE WA KUDUMELA'</i>	'DIE KRAANVOËL VAN KUDUMELA	70
B.54	<i>'MASOKOMABE A BOMATLA'</i>	'SLEGTE KRAGTE'	71
B.55	<i>'MABYANA A TLHAPADIMA'</i>	'SPITSKOPPE VAN DONDRSLAE'	71
B.56	<i>'MABYANA A GA: KONOPA MOKGATLA'</i>	'SPITSKOPPE VAN: GOOI DIE MOKGATLA''	73
B.57	<i>'MASOPYE'</i>	'DREUNING'	74
B.58	<i>'MAKGOLELA A KGATLHA A KHUNWANA'</i>	'N GESKENK WAT DIE ROOIBRUIN KOEI BEHAAG'	75
B.59	<i>'MAKGOLELA A SELOMI'</i>	'DIE GESKENK VAN DIE BYTER'	75
B.60	<i>'BOKGATHA'</i>	'NUWE GROND BRAAK'	75
B.61	<i>'MABYANA'</i>	'SPITSKOPPE'	75
B.62	<i>'LEGWAME'</i>	'WILDEDRUIF'	76
B.63	<i>'MORERO O MOGOLO'</i>	'DIE GROOT SAAK'	76
B.64	<i>'MORERWANA'</i>	'KLEIN SAAK'	76

B.65	<i>'SELOMI SA MFYEFYANE'</i>	'BYTER VAN MFYEFYANE'	76
C.1	<i>LESWALO LA BORENA</i>	KRAGSALF VIR KAPTEINSKAP	78
C.2	<i>PHEKO YA MMITSA</i>	DIE ROEPER MEDISYNE	79
C.3	<i>MMITSA; NONYANE YA DINOTSHE</i>	'ROEPER', DIE HEUNING-VOELTJIE:	80
C.4	<i>SEBOKA</i>	VERSAMELAAR	80
C.5	<i>MORENA WA DINOTSHE</i>	DIE BYEKONINGIN	82
C.6	<i>MOÛPAKÔMA</i>	DIE VOLKSVERSAMELAAR	82
C.7	<i>GO BEELA MORITI O O MAKETE</i>	OM 'N 'SWAAR' SKADUWEE NEER TE SIT	83
C.8	<i>MOETAPELE</i>	DIE VOORLOPER	84
C.9	<i>GO LOMA THOTSE</i>	'OM DIE PIT TE BYT' EERSTE VRUGTE	84
D.1	<i>THAPELO YA PULA</i>	DIE 'GEBED' OM REËN	85
D.2	<i>GO FEELA DIBE GORE PULA E NNE</i>	OM AL DIE ONGEREGTIGHEID WEG TE VEE SODAT DIT KAN REËN	87
D.3	<i>RE BITSA PULA KA THALABODIBA</i>	ONS ROEP DIE REËN MET DIE 'DIEPTEBEWONER'	88
D.4	<i>'MAROTHODI-A-PULA-MOETAPELE-MPHE-LESEDI'</i>	'REËNDRUPPELTJIESLEIER-GEE-VIR-MY-LIG'	90
D.5	<i>GO FETLHA PULA</i>	OM REËN TE 'MAAK'	91
D.6	<i>RAMAITSANE</i>	<i>RAMAITSANE</i> (VANGER VAN MENSOFFERS)	92
D.7	<i>PHAFANA YA PULA</i>	DIE REËN-'KALBAS'	93
D.8	<i>GO THIBELA PHEFO</i>	OM DIE WIND TE KEER	95
D.9	<i>MOOKODI KA LEE LA MPSHÊ</i>	REËNMAKER MET VOLSTRUIS-EIER	95
D.10	<i>PHEMELO MO MARUNG</i>	BESKUTTING TEEN ONWEER	96
D.11	<i>GO THIBELLA DIPHEFO</i>	OM DIE WINDE TE KEER	97
D.12	<i>GO THIBELLA MARU: TLADI LE SEFAKO</i>	OM 'DIE WOLKE': WEERLIG EN HAEL, TE KEER	98
D.13	<i>NGAKA E A IPHEMELA</i>	'N NGAKA BESKUT HOMSELF	98
D.14	<i>TSHIRELETSO MO LEGADIMENG</i>	BESKERMING TEEN 'N WEERLIGSTRAAL	99
D.15	<i>MAFURA A TLADI</i>	DIE WEERLIGVOËL SE VET	101
D.16	<i>TLADI</i>	WEERLIG	102
E.1	<i>DIPHEKO MO DIBATENG</i>	KRAGMIDDELE MET ROOF-DIERE	103
E.2	<i>DIPHEKO TSA DIPHOLOGOLO</i>	KRAGMIDDELE VAN DIERE	103

E.3	LEOBU MO SETLHARENG SA DITSHEKO	DIE VERKLEURMANNETJIE IN DIE KRAGMIDDEL VIR REGSGEDINGE	104
E.4	KUAMESI	DIE SWART VOELTJIE	105
E.5	TLHOLWE	DIE ROOIHAAS	106
E.6	KGWADIRA	DIE VISAREND	107
E.7	SELETSABANNA	'DIE MANS LAAT-HUILER'	107
E.8	SENANATSWII	DIE OPBLAASPADDATJIE	108
E.9	TSHWENE LE BOTSOFE	BOBBEJAAN EN OUDERDOM	108
E.10	MOROTÔ WA TSHWENI	BOBBEJAAN URINE	109
E.11	SEOLO SA MOTLHWA	RYSMIERNES	110
E.12	MOLALATLHAGENG	LÊER IN DIE GRAS	111
E.13	RABOLO	WATERLIKKEWAAN	113
E.14	LETLALO LA GOPANE WA NOKA (KWENA)	DIE VEL VAN DIE WATER- LIKKEWAAN (KROKODIL)	114
E.15	KWENA LE RABOLO DI TSIDIFATSA MOTHO	DIE KROKODIL EN WATER- LIKKEWAAN 'KOEL' DIE MENS AF	115
E.16	TSSHERE	BOBBEJAANSPINNEKOP	116
E.16.B.	SEGOKGO SE SE BIDIWANG TSSHERE	DIE SPINNEKOP WAT BOBBE- JAANSPINNEKOP GENOEM WORD	117
E.17	GO TSHWARA DINOGA TSE DI KGOLO	OM GROOT SLANGE TE VANG	117
E.18	MAFURA A MOKOPA GONGWE A PHIKA	DIE VET VAN 'N MAMBA OF PHIKA SLANG	118
E.19	MMITSA	DIE ROEPER	118
E.20(a)	KHUPAMARAMA	DIE GROOT BITTERAPPEL	119
E.20(b)	TLHOKWALATSELA	DIE WILDEANGELIER	119
E.21	PAGAMELA	DIE BOOMORGIDEE	120
E.22	SEPHEKO SA NTWA	DIE OORLOGSMIDDEL	120
E.23	PHEKO YA NTWA	KRAGMIDDEL VAN OORLOG	121
E.24	GO TLHAPISA MARUMO KA MOSITSANE	OM DIE ASSEGAAIE TE 'WAS' MET ELANDSBOONTJIE	122
E.25	MOLEKO WA NTSHI MÔ NTWENG	DIE Vlieg AS 'TOORMIDDEL' IN DIE OORLOG	123
E.26	PHEKO MO BOGODUNG	MIDDEL TEEN DIEFSTAL	124
E.27	PHEKO YA LERUO	'N KRAGMIDDEL VIR RYKDOM	125
E.28	PHEKO TSA LERATO	LIEFDESMIDDELE	126
E.29	PHEKO YA MHALATSANA WA MOTSE	DIE KRAGMIDDEL OM 'N STAT OP TE BREEK	126

E.30	<i>PHEKO YA GO AGISANYA</i>	DIE MIDDEL VIR INLIGTING EN VREDE MAAK	126
E.31	<i>SESERWA</i>	EENMALIGE BEVEILIGING	127
E.32	<i>MOGATO</i>	'N TRAPPER'	128
F.1	<i>DITLHARE TSA SETSWANA</i>	TSWANA MEDISYNES	128
F.2	<i>'MOTHO KE TLOU'</i>	'DIE MENS IS 'N OLIFANT'	128
F.3	<i>MOTSWAKO</i>	VERSTERKER	129
F.4	<i>'MOTSWAKO' MO BONGAKENG</i>	'N VERSTERKMIDDEL IN DIE GENEESKUNDE	129
F.5	<i>GO RUFU SETLHARE</i>	OM 'N BOOM TE VERGOED	130
F.6	<i>MELAO YA GO EPA MEDI</i>	VOORSKRIFTE BY WORTELS GRAWE	131
F.7	<i>LESWALO LE LE KOPANG MATLHOGONOLO A MODIMO</i>	DIE VETKLONTPREPARAAT WAT SEENINGE VRA VAN GOD.	132
F.8	<i>LESWALO LA MAKGONATSO-TLHE</i>	DIE 'ALLES-REGKRY' VOORSPOEDPREPARAAT	133
F.9	<i>MEBITLWA E TLHABA BOTLHOKO BA PELO</i>	DORINGS 'STEEK' DIE HARTSEER	134
F.10	<i>LEE LA LEGAKABE</i>	DIE KRAAI-EIER	134
F.11	<i>KHUPAMARAMA MO BOLWETSENG</i>	DIE GROOT BITTERAPPEL EN SIEKTE	135
F.12	<i>NGWOGO KE MOTHUBISO</i>	DIE NABOOM AS PURGEER-MIDDEL	135
F.13	<i>MOJAJA KE MOTHUSO WA MABELE</i>	OM KORINGSAAD TE BEHANDEL MET BOBBEJAANGIF	137
F.14	<i>TAKAPHEPA</i>	WIT KALKERIGE KLIP	138
F.15	<i>GO TIISIWA KA MATLHOMAGANYANG</i>	OM VERSTERK TE WORD DEUR (pr.) EULOPHIA	139
F.16	<i>GO TLHAPISA MOTHO KA MOKHURA WA NOKA</i>	OM 'N MENS TE WAS MET DIE RIVIERKASTEROLIEBOOM SE WORTEL	140
F.17	<i>NAWA YA MOKHURA</i>	DIE KASTEROLIESAAD	140
F.18	<i>MOSÊTSÊ</i>	KIEPERSOL	141
F.19	<i>TSEBEDINTLHA</i>	DIE BOESMANGIFBOOM	142
F.20	<i>MABOFE MO THABELA YA ME</i>	MY BESKERMIDDEL MET CISSUS QUADRANGULARIS DAARIN	143
G.1	<i>PHEKO YA LENAKA</i>	DIE KRAGMIDDEL IN DIE HORING	145
G.2	<i>LENAKA LA BOLWETSE</i>	DIE MEDISYNEHORING VIR SIEKTE	146

G.3	<i>LENAKA LA MELEKO</i>	DIE MEDISYNEHORING TEEN TOORDERY	147
G.4	<i>LENAKA LA MFELE</i>	DIE RIBBOK-MEDISYNEHORING	148
G.5	<i>LENAKA LA DIRA</i>	DIE MEDISYNEHORING TEEN VYANDE	149
G.6	<i>NTSHAFATSO YA MANAKA</i>	VERNUWING VAN DIE MEDISYNEHORINGS	150
G.7	<i>NTSHAFATSO YA LENA LE DITSHIKA KA K GALAGETLWA YA DINOKO</i>	VERNUWING VAN MEDISYNEHORING EN ARE MET TALINUM CAFFRUM	151
G.8	<i>MAKWALO A A KOPANG THUSO</i>	BRIEWE WAARIN HULP GEVRA WORD	152
G.9	<i>GO DUPA KA MOTLHOGO</i>	OM UIT TE SUIG MET DIE SUIGHORING	152
H.1	<i>GO BAPOLA MEOLWANE</i>	OM DIE LANDSGRENSE TE BEVEILIG	154
H.2	<i>GO THA'A MOTSE KA KHUPAMARAMA</i>	OM DIE STAT TE BEVEILIG MET DIE GROOT BITTERAPPEL	154
H.3	<i>NAKO YA GE NTLO YAME E FISIWA KE TLADI</i>	TOE MY HUIS DEUR DIE WEERLIG VERBRAND IS	157
H.4	<i>KOPANO LE DINGAKA</i>	ONTMOETING MET DIE DINGAKA	158
H.5	<i>MANKETLWANEKETLWANE</i>	DIE 'STOKKIESHUISIE'	160
H.6	<i>PABALLO YA NTLO</i>	DIE BEVEILIGING VAN DIE HUIS	162
H.7	<i>GO THAYA BONNO</i>	OM DIE TUISTE TE BEVEILIG	163
H.8	<i>GO THAYA MOTHO</i>	OM IEMAND TE BEVEILIG	163
H.9	<i>GO THAYA SEDIBA</i>	OM 'N PUT SE WELSLAE TE VERSEKER	164
H.10	<i>GO ALAFA DIKGOMO</i>	OM BEESTE TE BEHANDEL	164
H.11	<i>LESWALO LE LENA LA DIKGOMO</i>	DIE KRAGMIDDEL EN MEDISYNEHORING VIR BEESTE	165
H.12	<i>KALAFI YA DIKGOMO</i>	OM DIE BEESTE TE 'DOKTER'	166
H.12(B)	<i>KHUKHWANE YA MAMARI- BOLA MO PHEKONG YA DIKGOMO</i>	DIE MISKRUIER IN DIE BEES-KRAGMIDDEL	167
H.13	<i>DIPHEKO TSA LESWALO LA DIKGOMO</i>	DIE KRAGMIDDELS IN DIE BEESTE SE BESKERMMIDDEL	168
H.14	<i>GO PHEKOLA DIKGOMO GORE DI SEKE TSA BOLAWA KE LENYORA</i>	OM BEESTE TE 'DOKTER' SODAT HULLE NIE VAN DORS OMKOM NIE	171
H.15	<i>PABALLO YA TSHIMO</i>	DIE BESKUTTING VAN DIE KORINGLAND	172
H.16	<i>TIRO YA DITLHARE MO TSHIMONG</i>	DIE FUNKSIE VAN PLANTEMIDDELE IN DIE LAND	172

H.17	<i>GO FOKA TSHIMO</i>	OM 'N LAND TE BESPRINKEL	173
H.18	<i>GO FOKA TSHIMO</i>	OM 'N LAND TE 'ONTTOOR'	174
H.19	<i>PABALLO YA TSHIMO MO MAGODUNG</i>	DIE VERSORGING VAN DIE TUIN TEEN DIEWE	175
H.20	<i>PHEMELO YA TSHIMO MO SEFAKONG</i>	DIE BESKUTTING VAN DIE TUIN TEEN HAEL	176
H.21	<i>GO TLHAPISA MABELE</i>	OM DIE KORING TE 'WAS'	177
H.22	<i>GO THUSA MABELE</i>	OM DIE KORING TE HELP	177
H.23	<i>LEKAKABA LA MABELE, LE PÊEANE</i>	KORINGDOPPIES MET ROES OP	178
H.24	<i>PÊEANE KGOTSA 'RUSE'</i>	ROES OP PLANTE	179
H.25	<i>GO UPA TSIÊ</i>	OM SPRINKANE (SE BEKKE) TE SNOER	179
H.26	<i>GO UPA DINONYANE LE SEBOKWANA</i>	OM VOËLS EN WURMS SE BEKKE TE SLUIT	180
H.27	<i>MOTLHOTLHELO WA DIMPYA</i>	DIE HONDE SE AANHITSER	181
H.28	<i>GO BOLAA DITLHAPI KA MOJAJA</i>	OM VISSE DOOD TE MAAK MET BOBBEJAANGIF	181
I.1	<i>PONTSHISO MO TORONG</i>	'N OPENBARING IN 'N DROOM	182
I.2	<i>MOTHO LE BADIMO</i>	DIE MENS EN VOOROUER- GEESTE (SLAAPWANDELAAR)	182
I.3	<i>GO TLOSA BADIMO MO MOTHUNG</i>	OM VOOROUERGEESTE VAN IEMAND AF WEG TE NEEM	183
I.4	<i>O BITSE NTATAAGO</i>	JY MOET JOU VADER ROEP	184
I.5	<i>DIPHEKO TSA GO RAPELA BADIMO</i>	DIE MIDDELE WAARMEE VOOROUERGEESTE AANBID WORD	184
I.6	<i>KGANG YA MABITLA</i>	AANGAANDE DIE GRAFTE	184
I.7	<i>GO DIRELA BADIMO</i>	DIENS AAN DIE VOOROUERS	185
J.1	<i>GO BOLAYA KWENA KA MONKGÔPHÔ</i>	OM 'N 'KROKODIL' MET DIE NABOOM DOOD TE MAAK	187
J.2	<i>GE MOTHO A LOMILWE KE NOGA</i>	AS IEMAND DEUR 'N SLANG GEPK IS	189
J.3	<i>GO FETOLA MOTHO NOGA</i>	OM 'N MENS IN 'N SLANG TE VERANDER	189
J.4	<i>FA MOTHO A LOMILWA KE MOKWEPA</i>	AS IEMAND DEUR 'N MAMBA GEPK IS	190
J.5	<i>THABELA YA DIJESO</i>	DIE AFWEERMIDDEL TEEN 'GOED' WAT JOU 'INGEGEE IS'	190

J.6	<i>NOGA MO MOTHONG</i>	'N SLANG IN DIE MENS	190
J.7	<i>DIJESO MO MALENG</i>	PARASIE TE IN DIE MAAG	191
J.8	<i>DIBOKO MO MOTHONG</i>	WURMS IN DIE MENS	192
J.9	<i>DIBOKWANA</i>	WURMPIES	192
K.1	<i>BOLOI</i>	TOORDERY	193
K.2	<i>BOLOI</i>	TOORDERY	194
K.3	<i>BOLOI MO DIJONG</i>	TOWERY BY VOEDSEL	197
K.4	<i>BOLOI BA KWENA</i>	KROKODIL-TOORDERY	198
K.5	<i>LEBONE LA MOTHO</i>	'N MENS SE 'LIG'	199
K.6	<i>'GO ITAYA LEBITLA'</i>	'OM DIE GRAF TE SLAAN'	200
K.7	<i>'DIKELEDI TSA MODIDI'</i>	'DIE ARME SE TRANE'	201
K.8	<i>DITLHARE MO BOLOING</i>	MIDDELE TEEN TOORDERY	201
K.9	<i>THOGO YA NGAKA</i>	'N NGAKA SE VERVLOEKING	201
K.10	<i>'MOGATO' MO BOLOING</i>	OM TOORDERY TE 'VER-TRAP'	203
K.11	<i>PHEMELO MO BOLOING</i>	BESKUTTING TEEN TOORDERY	204
K.12	<i>DITAOLA MO BOLOING</i>	DOLOSSE BY TOORDERY	205
K.13	<i>THOKOLOSI</i>	TOKKELOSSIE	205
K.14	<i>THOKOLOSI</i>	TOKKELOSSIE	206
K.15	<i>BOLOI BA SESADI</i>	DIE TOOR VAN 'N VROU-MENS	208
K.16	<i>GO LO IWA KA MOROTO</i>	OM MET URINE GETOOR TE WEES	209
K.17	<i>GO BOFA MASEPA A LEGODU</i>	OM DIE ONTLASTING VAN 'N DIEF TE BIND	210
K.18	<i>MONNA MONGWE MO LAPENG LA'AGO</i>	'N ANDER MAN IN JOU HUIS	211
L.1	<i>PELO E E LWALANG</i>	DIE SIEK HART	212
L.2	<i>KALAFI YA PELO</i>	DIE BEHANDELING VAN DIE HART	213
L.3	<i>GE PELO E TLETSE LEHULO</i>	AS DIE HART VOL SKUIM IS	213
L.4	<i>KALAFI YA PELO MO BOHUTSANENG</i>	BEHANDELING VAN DIE BEDROEFDE HART	214
L.5	<i>GE PELO E TLOLATLOLA</i>	AS DIE HART VINNIG KLOP	214
L.6	<i>GO KOKOBATSA PELO</i>	OM DIE HART TE LAAT BEDAAR	215
L.7	<i>KALAFI YA PELO</i>	DIE BEHANDELING VAN DIE HART	215

L.8	<i>KALAFO YA PELO</i>	GENESING VAN DIE HART	216
L.9	<i>KALAFI YA PELO LE BOTSENWA</i>	DIE GENESING VAN DIE HART EN MALHEID	217
L.10	<i>GO KGWAFOFATSA & SETSENWA LE GO ROBATSA</i>	OM 'N BESETENE TE KALMEER EN 'N SKAAP AAN DIE SLAAP	218
L.11	<i>NKU KA MOILANONG</i>	TE MAAK MET SYNADENIUM CUPULARE (GIFBOOM)	
L.12	<i>BOTSENWA</i>	KRANKSINNIGHEID	219
L.13	<i>BOABOA</i>	'KOM TERUG'	221
L.14	<i>BOLWETSE BA KIDIBALO</i>	VALLENDE SIEKTE	222
L.15	<i>BOLWETSE BA KIDIBALO BO YA LE KGWEDI</i>	VALLENDE SIEKTE EN DIE MAAN	222
L.16	<i>KIDIBALO BA SEEBANA</i>	HERHALENDE VALLENDE SIEKTE	224
L.17	<i>KIDIBALO LE MANKET-LWANE</i>	VALLENDE SIEKTE EN STOKKIESHUIS-GOGGA	224
L.18	<i>KALAFI YA TLHOGO E KGOLO</i>	GENESING VAN DIE GROOT HOOFPYN	225
L.19	<i>TLHOGO E KGOLO (Kh)</i>	DIE 'SWAAR' HOOFPYN	230
L.20	<i>TLHOGO E KGOLO</i>	DIE GROOT HOOFPYN	230
L.21	<i>TLHOGO E KGOLO (I.M.:)</i>	DIE GROOT HOOFPYN	231
L.22	<i>MADI A NGOPE</i>	BLOEDING	232
L.23	<i>NGOPE: KE GORE BOLWETSE BA MADI</i>	AANHOUDENDE BLOEDING: d w s. BLOEDSIEKTE	234
L.24	<i>NGOPE</i>	TANDVLEISBLOEDING	235
L.25	<i>GE MOTHO A TSWA MADI</i>	AS IEMAND BLOEI	235
L.26	<i>GO EMISA MADI</i>	OM DIE BLOED TE LAAT STOL	236
L.27	<i>PHEKO E TSAMAYA LE MADI A MOTHO</i>	'N KRAGMIDDEL MOET SAAMSTEM MET MENS SE BLOED	237
L.28	<i>GO PHEPAFATSA MADI</i>	OM DIE BLOED TE REINIG	237
L.29	<i>BOLWETSE BA PHEFO</i>	'KOUER VAT' – BILHARZIA OF NEFRITIS	238
L.30	<i>SETLHARE SA MADI</i>	MEDISYNE VIR DIE BLOED	238
L.31	<i>THOTAMADI</i>	DIE BLOEDDRUPPER	239
M.1	<i>GE MOSADI A SA TSHOLE BANA</i>	AS 'N VROU NIE KINDERS KRY NIE	240
M.2	<i>MOREMELO WA SESADI</i>	FETUSVORMING VIR 'N VROU	240
M.3	<i>GO RE MOSADI A NNE MOIMA</i>	DAT 'N VROU MOET SWANGER WORD	241
M.4	<i>MOTHO KE NOGA</i>	DIE MENS IS 'N SLANG	242
M.5	<i>GO BOPA MOTHO</i>	OM 'N MENS (BABA) TE VORM	243
M.6	<i>GO FETOLA SETSHEDI</i>	GESLAGSVERANDERING	244

M.7	<i>PUSA MO SESADING</i>	MISLUKTE SWANGERSKAP	245
M.8	<i>GO SEKAMA GA POPELO</i>	SKEEFHANG VAN DIE BAARMOEDER	245
M.9	<i>BOLWETSE BA PHOTSA</i>	MISKRAAM AS SIEKTE	245
M.10	<i>GE BOiMANA BO IMINA</i>	AS 'N MISKRAAM DREIG	246
M.11	<i>GO PHUTHELA MADI A MONNA</i>	OM DIE MAN SE 'BLOED' TE 'VERSAMEL'	247
M.12	<i>GO HUBULOGA GORE GO TSALWE</i>	OM VRUGBAARHEID TE BEVORDER	248
M.13	<i>TLHAGALA MO POPELONG</i>	'N SWEER IN DIE BAARMOEDER	249
M.14	<i>PÔFÔ YA MOSADI KA DITLHARE</i>	OM 'N VROU MET MIDDELE TE 'BIND' (TE 'TOOR')	249
M.14(B)	<i>BOGAFEA</i>	RONDLOPERIGHEID	250
M.15	<i>MO PELEGISING</i>	BY 'N BEVALLING	251
M.16	<i>MADI A MATONA A MOTSETSI</i>	GROOT BLOEDING BY 'N BEVALLING	251
M.17	<i>BOTSALO</i>	DIE GEBOORTE	252
M.18	<i>PELEGO</i>	DIE BEVALLING	253
M.19	<i>PELEGISO KA TALLAPOA</i>	GEBOORTE GEE MET DUIWELSDIS	253
M.20	<i>GO GOROSA 'MOGOLO-A- NAMANE'</i>	OM DIE NAGEBOORTE AF TE KRY	254
M.21	<i>KALANE YA MOTHO</i>	'N MENS SE GEBOORTEVLIES	255
M.22	<i>TLHAPISO YA MOTSETSI LE NGWANA</i>	REINIGING VAN DIE SUIGLING EN SY MOEDER	255
M.23	<i>GO GODISA 'NAMANE'</i>	OM DIE ONGEBORENE (EN SUIGLING) TE LAAT GROEI	255
M.24	<i>GE NGWANA A RATHETSWE</i>	AS 'N SUIGLING 'RAAKGESLAAN' IS	257
M.25	<i>GO ALAFA MAFSI A E SENG A NGWANA</i>	OM VREEMDE MELK TE BE- HANDEL	257
M.26	<i>BOLWETSE BA PHOGWANA</i>	DIE 'KRANKHEID' VAN DIE FONTANELI A	257
M.27	<i>PHEMELO YA NGWANA</i>	DIE BESKERMMIDDEL VIR 'N KIND	258
M.28	<i>'MOSESE' GE KGWEDI E ROGWA</i>	MAANDSTONDE MET NUWEMAAN	259
M.29	<i>GO ALAFA 'MOSESE'</i>	MAANDSTONDE REËL	260
M.30	<i>'MOSESE' O TLÊ KA KGWEDI E THWASE</i>	MAANDSTONDE MET NUWE- MAAN	260
M.31	<i>THOTAMADI LE 'MOSESE'</i>	'BLOEDDRUPPER' EN MAANDSTONDES	261

M.32	<i>MOSADI 'O A SA NNANG PILA' GA A RALLE DIKGOMO</i>	'N VROU WAT HAAR MAAND- STONDE HET MAG NIE TUSSEN DIE BEESTE DEURLOOP NIE	262
N.1	<i>GORE O O MPA A SE KE A GO 'GATA'</i>	SODAT 'N SWANGER VROU JOU NIE MOET 'TRAP' NIE	263
N.2	<i>SETLHARE SA GO TIISA MONNA LE MOSADI</i>	MEDISYNE OM 'N MAN EN VROU 'STERK' TE MAAK	263
N.3	<i>MONNA O O BOTLHOFO GO KOPANA LE MOSADI</i>	'N MAN WAT TE 'LIG' IS VIR SY VROU	264
N.4	<i>GO BULELWA KGORO</i>	DAT DIE 'DEUR VIR JOU OOP- GEMAAK WORD'	264
N.5	<i>GO RATANTSHA MADI A MONNA LE MOSADI</i>	OM 'N MAN EN VROU SE BLOED VAN MEKAAR TE LAAT HOU	265
N.6	<i>MOSWAGADI O 'MONTSHO'</i>	'N WEWENAAR IS 'SWART'	266
N.7	<i>GO PÔTLA: MALA A BOSWAGADI</i>	MAAGDREUNING VAN ROUENDES	266
N.8	<i>MOTHO O O SEFIFI</i>	'N MENS WAT 'BEDUISTER' IS	267
N.9	<i>MALWETSE A SESWAGADI</i>	DIE SIEKTES VAN WEWENAAR EN WEDUWEESKAP	268
N.10	<i>KALAFI YA BOSWAGADI</i>	DIE GENESING VAN WEWE- NAARSKAP	268
N.11	<i>KALAFI MO BOSWAGADING</i>	DIE BEHANDELING VAN IEMAND WIE SE EGGNOTE OORLEDE IS	269
N.12	<i>TLHAPISO YA MOTHO YO O SWETSWENG</i>	DIE REINIGING VAN IEMAND WAT ROU	269
N.13	<i>MONNA GE A KHUTLILWE</i>	AS 'N MAN 'VERSTOP' IS	270
N.14	<i>KHUTLEGO YA MONNA</i>	DIE ONVERMOËNDHEID VAN DIE MAN	270
N.15	<i>GO KHUTLA GA MONNA</i>	DIE 'VERSTOPPING' VAN 'N MAN	271
N.16	<i>KALAFI YA MONNA O A TSERENG BOLWETSI MO MOSADING</i>	GENESING VAN 'N MAN WAT BY 'N VROU SIEKTE GEKRY HET	272
N.17	<i>TEKOLLO YA MONNA KA MATHAOLOLE</i>	ONDERSOEK VAN DIE MAN MET PAVETTA ZEYHERI	273
N.18	<i>GO ALAFA BONNA</i>	OM MANLIKHEID TE VERSTERK	274
N.18(B)	<i>KELETSO YA MONNA</i>	OM 'N MAN TE BEGEER	274
N.19	<i>BOLWETSE BA TEROPO</i>	BLAAS-MOEILIKHEID	275
N.20	<i>'THOTSE'</i>	NEUSBLOEDING NA ONT- HOUDING	275
N.21	<i>KALAFI YA MOKABE LE DIPHILO</i>	DIE BEHANDELING VAN DIE SCROTUM EN NIERE	276

O 1	<i>KALAFI YA MOLWETSE KE LENAKA</i>	GENESING VAN 'N KRANKE MET DIE HORING	277
O.2	<i>GE MOLWETSE A SA ROBALE KA DITLHABI</i>	AS DIE SIEKE VAN PYN NIE KAN SLAAP NIE	277
O.3	<i>LETSHOROMA</i>	KOORSIGHEID	278
O.4	<i>GE BOLWETSE BO DIEGA</i>	AS DIE SIEKTE NIE WIL GENEES NIE	278
O.5	<i>SEROLANE KAMPO DILOKWA</i>	DIE BITTERAPPEL	279
O.6	<i>GE MOLWETSE A FOLA</i>	AS 'N SIEKTE GESOND WORD	279
O.7	<i>MALA A MAŠIBIDU</i>	BLOEDING IN DIE MAAG	280
O.8	<i>KALAFI YA MALA A MAŠIBIDU</i>	GENESING VAN MAAG- BLOEDING	280
O.9	<i>GO THUSA MOTHO O O JELENG MOJAJA</i>	BEHANDELING TEEN BOBBEJAANGIF	280
O.10	<i>KALAFI KA MOJAJA</i>	GENESING MET BOBBEJAANGIF	281
O.11	<i>BOLWETSE BA LETLHAKANA</i>	AAMBEIE	281
O.12	<i>SEBETE</i>	DIE 'LEWER'-PLANT	282
O.13	<i>SEUMAKENG</i>	GALAAANVAL	282
O.14	<i>MOKAPANE KE MOTHUBISO</i>	'BOLPLANT' AS PURGEERMIDDEL	283
O.15	<i>KALAFI YA MOKABE</i>	GENESING VAN DIE SCROTUM	283
O.16	<i>KALAFI YA BOHUTABOSWA</i>	GENESING VAN DIE 'KNOPING AS ERFENIS' (PROSTAAT- MOEILIKHEID)	285
O.16(2)	<i>KALAFI YA BOHUTABOSWA</i>	DIE VERWYDERING VAN 'N GESWEL	286
O.17	<i>KALAFI YA MAFATLHA</i>	BEHANDELING VAN DIE LONGE	287
O.18	<i>GO ALAFA SETSHWAFU</i>	OM DIE INGEVALLE-BORSBEEN TE BEHANDEL	288
O.19	<i>THIBAMO LE MMÊLÊ</i>	DIE BORSBEEN EN RIBBE- OPENING	288
O.20	<i>GE LEOTO LE RURUGILE</i>	AS 'N BEEN GESWEL IS	289
O.21	<i>BOLOI MO LEOTONG</i>	TOORDERY IN DIE BEEN	289
O.22	<i>GE LENGOLE LE RURUGILE</i>	AS DIE KNIE GESWEL IS	291
O.23	<i>FA MAOTO A MONNA A OPA A THUNYA</i>	AS 'N MAN SE VOETE 'KLOP' EN PYN	294
O.24	<i>SEGATSETSA</i>	'VOETRUMATIEK'	294
O.25	<i>SETLHARE SA MANYELELE</i>	MEDISYNE VIR RUMATIEK	295
O.26	<i>GE O KA PUTLEGA LEBOGO; GONGWE WA TLHABYWA KE TSHIPI</i>	AS JOU ARM SOU BREEK, OF 'N YSTER JOU STEEK	296

O.27	<i>KALAFI YA MMELE LE DITOKOLLO</i>	BEHANDELING VAN 'N SEER LIGGAAM OF GEWRIGTE	296
O.28	<i>GE DITOKOLLO DI LE BOTLHOKO</i>	AS DIE LEDEMATE SEER IS	297
O.29	<i>GE MOTHO A FSELE</i>	AS IEMAND GEBRAND HET	297
O.30	<i>BOLWETSE BA GO RURUGA</i>	DIE SIEKTE VAN OP TE SWEL	298
O.31	<i>SEROMA (A)</i>	SERE OP DIE HOOF EN LIGGAAM	298
O.32	<i>SEROMA (B)</i>	GESIGSWELLING	299
O.33	<i>TLHAGALA</i>	DIE BLOEDVINT OF PITSWEER	299
O.34	<i>TLHAGALA E ALAFYWA KA LENGAMO</i>	PITSWEER SE GENEESMIDDEL	300
O.35	<i>MORE WA DINTHO</i>	'N MIDDEL VIR PITSWEER	301
O.36	<i>KALAFI YA DISO KA MONOKOMABELE</i>	DIE BEHANDELING VAN SERE MET KNOPHOUT	301
O.37	<i>GO BOLAWA KE DITSEBE</i>	SEER ORE	302
O.38	<i>TSEBE E E TSWANG MALADU</i>	'N SEER OOR WAAR ETTER UITKOM	302
O.39	<i>SETLHARE SA MEFIKELA</i>	DIE VERKOUEMIDDEL	302
O.40	<i>DINTHO MO MOMETSONG</i>	SERE IN DIE KEEL	303
O.41	<i>LESOKOLLA</i>	SOOIBRAND	304
O.42	<i>GE LEINO LE BOLAA</i>	TANDPYN	304
O.43	<i>MENO GE A THUNYA</i>	TANDPYN	305
O.44	<i>GO NTSHA SEBOKO MO MENONG</i>	OM DIE 'WURM' UIT DIE TANDE TE HAAL	305
O.45	<i>LEITLHO LA MOLAKA</i>	'N SEER OOG	306
P.1	<i>BONGAKA</i>	'TOWERY'	307
P.2	<i>KALAFI YA MOSADI WA ME, KE BAAPOSTOLO</i>	DIE BEHANDELING VAN MY SIEK VROU DEUR DIE APOSTELSEKTE	317
P.3	<i>SERWALO SA MERAPE MO KEREKENG</i>	DIE KROON VAN DIE VOLK IN DIE KERK	321
P.4	<i>PHEKO YA KOLOBETSO</i>	KRAGMIDDEL VIR DIE DOOP	321

A.1

NNETE YA BONGAKA

(Kgatla ngaka, Saulspoort, Tv I.)
(7–3–63)

Kana bongaka ke tlhago ya *bontatemogolo-a-khukhu*.⁽¹⁾ Ke gore ka metlhobo yotlhe badimo ba teng. Fela, ga re a neelwa go bonana le bona fela. Ba tla ba bonala fa go wena, ba bonye matshwenyego a gago, kampo phoso ya gago. Ba tla go ipontsha, mme ba tla go kgalemela yona.

Seo e tlaa ba tumelo mo go wena. Ka nako yotlhe ya bophelo ba gago, nnete ya badimo ga e nke e fela mo go wena.

Mo bongakeng, tshwanelo ya sengaka, ga e a tshwanela go tsietsa. E tshwanetse go latela nnete ya badimo. Ke tshwanelo gore o gopole metlheng ya bofelo ba gago. O itse gore o arabela eng: Nnete, bosula — ò ô arabela. Ge o nne o dira ka phoso, o yo arabela phoso ya gago.

DIE NGAKA PRAKTYK IS EG

Om *ngaka* te wees is natuurlik 'n gebruik van 'my grootvaders van die oertyd'. Dit wil sê van die vroegste tye is die voorvaders daar. Maar net, dit is nie aan ons gegee om net met hulle te verkeer nie. Hulle kom en verskyn aan jou nadat hulle jou moeilikheid gesien het, of jou oortreding. Hulle sal hulself aan jou openbaar, en hulle sal jou daaroor bestraf.

Dit sal by jou 'n (vaste) geloof word. Gedurende jou hele lewe sal die sekerheid aangaande die voorouergeeste nooit in jou ophou nie.

In *ngaka*-wees word dit van die *ngaka*-beroep verwag dat hy nie sal bedrieg nie. Dit word van hom verwag om die waarheid van die voorouergeeste na te volg. Jy behoort te dink aan jou uiteinde. Jy moet weet wat jy gaan verantwoord: Die waarheid, of wat sleg is — jy gaan dit verantwoord. As jy 'n fout maak het dan gaan jy jou fout verantwoord.

---

(1) *bontatemogolo-a-khukhu*: 'My oupa-hulle van dáárdie tyd d.w.s. my oorgrootouers.

A.2

GO NOSIWA BONGAKA
(Kgatla, Sauspoort, Tvl.)
(6-2-63)

OM DIE NGAKA-SKAP TE DRINK

Ge ke ruta motho bongaka, ga a se fetsa ebile ga se ngaka fa ese gore ke mo nose pele.⁽¹⁾ Mme ke tliilo mo nosa ka lenong. Ke tsa'a pelo ya teng, le ditlhare. Ba re ke *Molêlêmêdi*.

E phela e nna mo metsing; e na le digwêtê tse di tshwanang le tsa 'diatapole'. Kamoo, ke gore ke tsole diaparo tsaaka, ke tsene mo bodibeng ba nôga,⁽²⁾ ke se bone metlang, ke yo ntsha digwete tsa teng. Dit ka nna masome a mararo mo teng ga metsi. Kamoo ke tliilo di ba'a, tse dingwe di oma.

Segwete se sengwe sa teng nka nna ka se epela fa motsweding wa metsi gore se tlhoge teng, e tle e re ge ke se batla ke se bone ka bogaufi.

Ge o se tlhabela jaaka lephutshe, se tla tshwana le lephutse ka kwa teng, se le sesetlha.

Ge or se nositse motho o bo o nne le kitso ya ditlhare. Ke gore ene motho ó o tliil'o go botsa dilo tse di makatsang. Ke gore go ka mo tsa'a kgwedí a ntse a go botsa a re: "Se ke eng, se ke eng?" se o eseng, o se mmontshe gore ke setlhare.

Kamoo ge, kitso ya gagwe e okeditswe ke badimo ba mo fileng kitso e e makatsang.

As ek iemand leer om *ngaka* te word, dan het hy nie (sy studie) voltooi en is hy nie *ngaka* as ek hom nie eers laat drink⁽¹⁾ het nie. En ek gaan hom laat drink met 'n aasvoël. Ek neem sy hart en medisyne. Hulle noem die plant: *Molêlêmêdi*.

Die (plant) leef en bly in die water; hy het knolle wat lyl soos ertappels. Daarom moet ek my klere uittrek en in die kuil van die slang afdaal⁽²⁾, en die stingels van die plant vind sodat ek die bolle daarvan kan gaan uithaal. Hulle kan tot dertig wees in die water. Daarom sal ek party wegsit om droog te word.

Die een bol van die plant kan ek by 'n waterfontein plant sodat dit daar groei, sodat wanneer ek dit nodig het ek dit in die nabyheid kan vind.

As jy dit stukkend sny soos 'n pampoens, dan lyk dit soos 'n pampoens, nl. geel van binne.

As jy iemand hiervan laat drink het, dan moet jy kennis hê van medisyne - plante. Want hierdie mens gaan vir jou dinge vra wat verbasend is. Dit kan naamlik vir hom 'n maand lank neem wat hy net vir jou vra: "Wat is hierdie, wat is hierdie?" nl. wat jy nog nie vir hom gewys het dat dit medisyneplante is nie.

So is dan sy kennis verruim deur die voorvadergeeste wat aan hom kennis gegee het wat net wonderlik is.

---

(1) Die student moet middele drink tydens sy opleiding.

(2) Die geloof is dat daar 'n baie groot waterslang in so 'n diep kuil bly wat die *ngaka* moet opsoek tydens sy opleiding.

A.2

Itse ge motho o a fetogileng tōta eleng ene o eleng ngaka. Se a se bolellang, itse ge e le sa boammaaruri.

Ge ke mo nosa, ke gore ke lokela ditaolo mo mafsing a kgomo a le mo mogopong o motona wa *Morula*.⁽³⁾

Ke tsentse pelo ya lenong e sedilwe e sa apewa e e neng e omile, mmogo le *Molêlêmedi* gammogo le lerole le ke tswang go let tsa mo lebitleng la rraagwemogolo, ene o ke mo nosang ó.

Go mo nosa lerole le, ke gore motho o lerole. Mme ge ke le tsa'a kwa lebitleng ke nosa o ke mo rutang, e tlaa be e le gore o tlaa bona rraagwemogolo mo torong ya gagwe, mme ené, mongwe wa badimo⁽⁴⁾ ba'gwe, o tla mo kaela kaga sengwe le sengwe, jaaka ditlhare tse a tshwanetseng a alafa ka tsona.

Ke gone ke tla itseng gore motho o ke ngaka, ka a tla sala a rutwa, a gakollwa ke badimo ba gagwe.

More o *Molêlêmedi* o bonwa kwa Molopestat, kwa Boons mo bodibeng ba noga. Ga bo kgale.

O ke mo nosang, ke tshwanetse go mo naya letlhogonolo. Mme ke a le mo naa kan motlhatsiso wa noga. Bogolo thata ke rata dinoga tse di kgolo tse, jaaka tlhware, kampo *phika*, kampo e tona e e nang mo dikgageng: *Mamogaswa*.

Weet dan dat die mens wat waarlik verander het, hy is 'n *ngaka*. Wat hy sê moet jy weet dat dit die waarheid is.

As ek hom 'laat drink', dan meen dit dat ek die dolosse in beesmelk plaas wat in 'n groot maroela⁽³⁾-houtbord is.

Ek het die hart van die aasvoël ingesit wat rou tot 'n poeier gemaal is aangesien dit gedroog was, saam met die *Molêlêmedi* (waterplant) en ook saam met die stof (grond) wat ek gaan haal het by die graf van die oupa van hierdie een wat ek laat 'drink'.

Om hom hierdie stof (van die graf) te laat drink, is omdat 'n mens stof is. En as ek dit by die graf neem en die een wat ek leer laat drink, dan is dit sodat hy sy grootvader sal sien in sy droom, en hy, (nl. een van sy voorvaders)⁽⁴⁾ hom opdragte gee aangaande alles, soos medisynes waarmee hy moet genees.

So sal ek dan weet dat hierdie man 'n *ngaka* is, daar hy nog verder geleer sal word, en hy herinner sal word deur sy voorvadergeeste.

Hierdie waterplant *Molêlêmedi* vind mens by Molopestat, by Boons in die kuil van die slang. Die water droog nooit op nie.

Die een wat ek laat 'drink', vir hom moet ek 'n seën gee. En ek gee dit vir hom met die slangbraaksel. Ek hou veral van hierdie groot slange soos die luislang, of die *phika*, of die grote wat in die grotte woon: *Mamogaswa*.

---

(3) *Morula*: *Sclerocarya Caffra*. Sond., maroela.

(4) Hier is 'n mooi voorbeeld van hoe die Bantoe meen om in voortdurende verbinding met die afgestorwe voorvaders te wees, wat meestal in drome aan hul kinders verskyn, dog ook in visioene.

A 2

Motlhatsiso wa yona ke *malepolepo* fela a mangwe a matala, kampo a masetlha. Ge ke a bonye ke tla a tsa'a ke a omisa ke a tsena mo polokegong, ke tle ke a dirise motlhang ke a tlhokang.

Ge ke mo nositse, le ene o tllilo tlhatsa. Mme go rialo ke gore o ntsha lethogonolo go phedisa batho.

Go rialo ke gore a rurufalwe (5) ke kalafi ya gagwe, e tle e re ge a alafa batho ba tle ba fole; a phedise morafe.

Ge ke sa dire jalo, kagongwe ge a alafa batho a ka fitlhela ba pshamogile mo ene. (6)

Ge re ya mo nogeng ka mokgwa o, ke gore tshimologo ya motho ke noga mo popelong ya mmaagwe. Pele, ke seboko, se be se fetoga se nna noga. Mme Modimo o tla no o se tlatsa ka ditokollo tsotlhe mo marobeng a otlhe.

A re: "Fa ke matlho; fa ke 'tsebe; fa ke mabogo; fa ke maoto."
Mme go nne jalo.

Ge motho a lora noga e le e ntsho, ke mosimane. Ge e le kake, ke mosetsana.

Sy braaksel is net 'n ander groenerige drillerigheid, of ook geel. As ek dit raakloop dan neem ek dit, droog dit en sit dit op 'n veilige plek, sodat ek dit kan gebruik wanneer ek dit nodig het.

As ek hom laat drink het, dan sal hy ook braak. En as hy dit doen dan beteken dit dat hy seëninge te voorskyn bring om mense te laat lewe.

Dit beteken dat sy genesing moet afkoel (5) sodat wanneer hy dokter, die mense gesond kan word; dat hy die volk kan laat lewe.

As ek nie so maak nie sal hy miskien as hy mense dokter, vind dat hulle uit sy hande geglip het. (6)

As ons op hierdie wyse na die slang gaan, dan is dit omdat die mens na sy oorsprong 'n slang is in sy moeder se baarmoeder. Eers is dit 'n wurm, en dit verander dan in 'n slang. En *Modimo* sal dit dan aanvul met ledemate by al die holtes.

Hy sê: "Hier is oë; hier is ore; hier is arms; hier is bene". En dit is dan ook so.

As 'n mens droom van 'n slang en dit is 'n swarte, dan is dit 'n seun (wat gebore sal word). As dit 'n rindhals is, dan is dit 'n dogter.

---

(5) 'n *ngaka* moet altyd 'koel' wees en 'koue' hande hê om te kan genees. Hierdie 'koue' slange is dan net die ideale verkoelingsmiddel.

(6) Huile is dood terwyl hy hulle kon gehelp het.

A.3

GO RUTWA BONGAKA

(Kgatla: Modipane, Botswana
7–12–55)

Ke rutiwe bongaka ka 1937 Ka ya kwa boPedi, ka nna teng ngwaga le kgwedi di le 9, mo dingakeng tse pedi:- Jakob Malatsi le Simon Malatsi. Ke ya go tsena kwa Jakob Malatsi mo tshimologong ge ke fitlha teng; ke nositswe bongaka kwa teng.

O na a nthekisa pôô kwa teng go ntirela ditaola le go nnoa bongaka. Pôô eo ke ne ka e reka diponto tse di 8. Pôô ya tlhabywa. Ka nosiwa ka pelo ya pôô ele, le letswalo la teng. Yanong ra simolla go ya kwa ditlhareng. Kwa ditlhareng ke ntshitse diponto di le 5, go funolo ditlhare.

Setlhare se se ne se tlhakanye le pelo ya pôô e ne e le Leswama, (1) kampô *Pelotheri* ka Sepedi. Ka Sengaka ke *Legwame*. Le *Sebatsane*, ka sengaka ke *Lejakalla*. Jaaka ge ke di nosiwa jaana, e ne e le go re ke ntshiwe mo tlhaloganyong e ke ne ke le me go yona, ke isiwe mo tlhaloganyong ya bongaka; ke seka ka tiholo ke baa le poifo le go lebala.

Ke diretswe lenaka la yona le le kafa 'tsogong la mmôgôtlhō. Ka bolellwa gore ke le letonanyana, lenaka le.

Ka boelwa ka direlwa ditaola di le nne, ka lenaka la letsogo le le jang. Ke sōna sekolo saka sa ntlha ge ke ruta bongaka.

OM BONGAKA GELEER TE WORD

Ek het *bongaka*-onderrig in 1937 ontvang. Ek het na die baPedi gegaan en daar 'n jaar en 9 maande gebly, by twee dokters:- Jakob Malatsi, en Simon Malatsi. Ek het eers na Jakob Malatsi gegaan in die begin toe ek daar aankom; (hulle) het my die *'bongaka* daar laat drink.

Hy het daar vir my 'n bul verkoop om vir my dolosse te maak en om vir my die *bongaka* te laat drink. Daardie bul het ek vir £8 gekoop. Die bul is geslag. (hy) het my die bul se hart laat drink, asook die borsbeen. Toe kon ons begin met die medisyne. Vir die medisyne het ek £5 uitgehaal, om die medisyne 'los' te maak.

Die medisyne wat vermeng was met die hart van die bul, was *Cyphostemma puberulum* (1) Ook die *Sebatsane*-plant wat die *dingaka Lejakalla* noem. En waar ek hulle so moes drink was dit om my te verwyder van die opvattinge wat ek gehad het, en dat ek die *bongaka* opvattinge kon aanvaar; sodat ek nie meer bevrees sou wees of vergeetagtig nie.

Vir my is die linkerhandse horing reggemaak. Daar is aan my gesê: Hierdie is 'n manlike horing.

Toe is weer vir my vier dolosse gemaak, van die regterhandse horing. Dit was my eerste onderrig toe ek die *bongaka* bestudeer het.

---

(1) *Leswama, Pelotheri, Legwame:* (Pl. 480) *Cyphostemma puberulum* (C A.Sm.) Willd. en Drummond.

A.3

Ditlhare tse di dirileng lenaka ke:

Leôpê, (3) le tlhakantswe le
Mohotja (4) le
Moupatladi (5) le
Moetapele, (6) di kopantswe
le
Kgomela (7) (ka sengaka) ke
go re *Leobu*. Le
Senalatswii (8) lerapô la
Molalathageng (9), le
Mogobagoba (10) kampô
Mogobadira, le
Kgwadira (11) le setlhare
se gotweng:

Marotobalwe (12). *Marotobalwe*
ke gore ngaka ga e batliwe; e tla bonwa
gongwe le gongwe fela fa a tlhokofalang
teng.

Letshwao la ngaka ke *seditse*: ke
laetswe jalo. Gore molwetse kampo
mang o o lwalang, a seke a botsa. Le
kuane ya ditshipa kampo ya dipela.

Ditaola tse a di nthutileng ke:

Moremogolo (13), ke
Jaro, ke
Kgadi le
Kgatšane.

Die middele waarmee die 'medisyne-
horing' gemaak was is:-

die *Leôpê*-plant (3) vermeng met die
Mohotja-plant (4) en die 'Weerligvanger'-
plant (5) asook,
Thesium utile (6)
en 'n verkleurmanneljietjie (7). Ook 'n
opblaaspadda (8) en die been van 'n
mensgeraamte (9) en *Plectranthus*
cylindraceus Hochst. ex Benth. (10)
die visarend en die plant wat *Marotobalwe*
genoem word. Laasgenoemde word gebruik
sodat die *ngaka* nie gesoek moet word nie;
hy sal oral gevind word waar hy nodig
mag wees.

Die kenteken van die *ngaka* is die
beesstertkwas: so is aan my gesê. Dat
die kranke of enigeen wat siek is, nie
hoef te vra nie. So ook die mus van 'n
wildekat(velle) of van dassie(velle).

Die dolosse wat hy vir my geleer het is:

Moremogolo (13), is
Jaro, is
Kgadi en
Kgatšane.

---

(3) *Leôpê*:

(4) *Mohotja*:

(5) *Moupatladi*:

(6) *Moetapele*: *Thesium utile* A.W. Hill.

(7) *Kgomela, leobu*: verkleurmanneljietjie.

(8) *Senalatswii*: opblaaspadda.

(9) *Molalathageng*: 'die ruigtelêer': 'n mens-geraamte of lyk.

(10) *Mogobagoba, Mogobadira*: (Pl. 346), *Plectranthus cylindraceus* Hochst ex
Beth.

(11) *Kgwadira*: 'n visarend.

(12) *Marotobalwe*:

(13) Hierdie is die vier name van die hoofdolosse soos algemeen by Tswana-*dingaka*
bekend.

A.3

Ba mpoditse ba re: 'Gae la eno ke kwa kae? Ke ba reile ka re: Ke kwa Kgalagadi Mme ba nthuta ditaola di le nne. Ba re nka tla ka timelwa ke go laola le ba kwano kwa ga etsho, ge ba ka nthuta tse di ntsi tsa ga tlou.

Ke dule kwa teng ke rutilwe dithhare tse nne, kwa ntle ga ditaola, ele badisa ba me kampo dimêpê.

Ke rutilwe:
Lesisimogo (14) le
Phakwe kampo *Thukwane* (15)
le
Kgwara (16) le
Sejabaleki (17).

Dithhare tseo di a kopanga di na *thabela* e e femelang ngaka.

Ba boela ba nthuta sa mala, sa go thubisa, ka *mafsi a Ngwôgô* (18). Ka ruta gore a kopangwa le bupi ba phaletse, kampo moroko wa lebêlêbêlê. Ke be ke a gadiké ke sena go a kopana le bupi boo. Go a gadika ke go tlosa bogale ba go bolaya motho.

Sa bobedi, setlhare sa mala ke *Morokolopodi* (19) kampo *Thagaraga* e tsibidu.

O a nowa mo mosading o setswalo sa gagwe se sa tsamaeng pila.

Mme le ge se tsama' pila, ke go re a o nwe gore se tsamae pila.

Hulle het vir my gevra: Waar is jou tuiste? Ek het toe vir hulle gesê: Dit is in die Kalahari. Hulle het my toe vier dolosse geleer. Hulle sê anders vergeet ek hoe om dolos te gooi tussen ons manne hier tuis, indien hulle vir my veel sou leer i.v.m. die olifant.

Ek het daar weggegaan nadat vier plante aan my geleer is, buiten die dolosse, nl. my oppassers of beveiligingspenne.

Ek is onderrig aangaande:
die *Lesisimogo*-plant (14), en die *Phakwe*- of *Thukwane*-plant (15), *Pelargonium luridum* (16) en *Scilla lancifolia* (17).

Daardie plante word saamgevoeg en hulle word die 'beskermiddel' wat die *ngaka* beskut.

Hulle het my toe verder maag(medisyne) geleer, om die maag te laat werk met *Euphorbiamelk* (18). Ek het geleer dat dit vermeng word met mieliemeel, of met mannasemels. Dan moet ek dit braai nadat ek dit met daardie meel gemeng het. Om dit te braai is om die skerpte weg te neem wat 'n mens kan doodmaak.

Die tweede medisyne vir die maag is *Kohautia amatymbica* (19) of die rooi *Thagaraga*-plant.

Dit word gedrink waar 'n vrou se maandstondes ongereeld is.

En al gaan dit goed, moet sy dit drink dat dit goed kan gaan.

---

(14) *Lesisimogo*:

(15) *Phakwe, Thukwane*:

(16) *Kgwara*: (Pl. 508) *Pelargonium luridum* (Andr.) Sweet.

(17) *Sejabaleki*: (Pl. 535) *Scilla lancifolia* Bak.

(18) *Ngwôgô*: (Pl. 95) *Euphorbia ingens* (E. Mey) naboom.

(19) *Morokolopodi*: *Kohautia amatymbica* E & Z.

A.3

Digwere tsa teng di a tthathegwa.

Se tlhakangwa le monna o:

Tshipi-di-bogale (20)

Ke tsone!

Tshipi di bogale ge a tsena ke gore e gatolla mosadi. Gore a seke a 'gatwa', a sengwa ke ope o o sa n nang pila.

Erite ka 1941 ke fetetse kwa ga Mangwato, kwa motseng wa Šošong. 'No go le monna yo go tweng Mokêê kwa teng. Ke fetile ka itlatsa kwa go ene. Ka itlatsa ka £ di le 5. A nthuta setlhare se se gotweng:

Lephutse-la-naga (21) le

Leruswa-la-naga (22) le

Lenôkô. (23)

Yanong a boela a ntlatsa ka leswalô le le bidiwang *Molômômonate* (24) Ke gore o tshwanetse gore ge o bua le batho, ba natefelwe ke mafoko a gago. Le ge o alafa, gore ditlhare tsa gago di bee monate, di tsidifatse mmele wa batho.

Tse tharo tseo di a tthapisa. Di tthapisa motho yo o lwalang, gore a bolwetse bo sidilege. Ge ele ba Modimo kampo ele bo bo rometsweng ke batho.

A boela a nthuta *Ngwôgô*, e mapharanyana e (6'' hoog). E a tlhatsisa, go tlosa dikutlobotlhoko tse motho a ntse a di utlwa mo pelong kampo mo moeng.

Ka nna le ene dikgwedi tse nne.

Die bolle van hierdie plant word gekook. Dit word met hierdie 'kêrel' gemeng: *Sphedamnocarpus pruriens* (20)

Dit is die plante.

As die *Sphedamnocarpus* ook inkom, is dit omdat hy die vrou 'onttrap'. Dat sy nie 'getrap' en beskadig moet word deur enigiemand wat nie 'reg' is nie.

Ek het in 1941 gegaan na die Bamangwato, na die stat Šošong. Daar was 'n man wat hulle 'Mokêê' genoem het. Ek het toe gegaan en my (kennis) aangevul by hom. Ek het my aangevul vir £5. Hy het my die plant geleer wat genoem word:

'Die wilde pampoen' (21), 'die veld-

Leruswa' (22) asook *Lenôkô* (23).

Hy het my (kennis) toe verder aangevul met 'n kragmiddel wat genoem word 'Lekkermond'. Dit wil sê dat sodra jy met mense praat, moet hulle genoëe neem met jou woorde. En ook as jy genees, sodat jou medisyne aangenaam mag wees, dat hulle die liggame van die mense kan verkoel.

Daardie drie is om mee te was. Hulle was die kranke persoon, sodat die siekte kan bedaar. As dit ('n siekte) van God is, of ook as dit ('n siekte) is wat deur mense gestuur is.

Hy het toe weer vir my die kort *Euphorbia* plantjie se gebruik geleer. Dit laat mens opgooi, om droefheid weg te neem wat 'n mens aanvoel in sy hart of in sy gemoed.

Ek het toe vier maande by hom gebly.

(20) *Tshipi-di-bogale*: (Pl 340) *Sphedamnocarpus pruriens* (Juss.) Szysz.

(21) *Lephutse-la-naga*:

(22) *Leruswa-la-naga*:

(23) *Lenôkô*:

(24) *Molômômonate*:

A.3

Le ene *Tlhonya* (25) a tseba fela jalo mo *Molômômonate*.

Laboraro ka tsamaya kwa Molepolole kwa go monna, gotwe 'Raleso'. A nthuta ditlhare gape di le nne:-

Mokokonare (26) le *Ntige*. (27)

Di a kopana: ke leswalo le le jewang; ebile le a tlhapa. Le kopana le *Tlhonya*. (25)

A boela a nthuta:

Nao-la-moloi (28) le
Sejabaleki (29) le
Moupatladi (30)

gore go seke ga ba ope yo o ka go romelang sepe se se ka go tshwenyang. 'Base' ya tsona ke *Moumo*. (31)

Kana *Moumo* ke setlhare se se tona. Ke namane e tona ya pheko. Ke gore: ge o tseba mo gare ga batho, o nne namane e tona ya mothol

Se kopangwa le *Lesisimogô*, (32) se dubilwe ka mafura a *Senonori* (33). Ke phologotswana e e tshabang go lebella batho.

Kampo mafura a *setlhong*.

Die plant *Dicoma gerrardii* (25) het toe ook in die 'lekkermond' kragmiddel gekom.

Derdens het ek toe gegaan na Molepolole na 'n man genaamd 'Raleso'. Hy het my verder 4 plante geleer:-

Mokokonare en *Ntige*.

Hulle word saam gevoeg: en is dan 'n eetbare kragmiddel; en kan ook ritueel reinig. Hierby kom dan ook *Dicoma gerrardii* (25).

Hierna leer hy my toe:

Brunsvigia radulosa (28) en
Scilla lancifolia (29) en
'Weerligbinder'.

sodat daar niemand kan wees wat na jou iets kan stuur wat jou sal pla nie. Die baas van hul almal is die rooiblad-wildevy (*Ficus ingens*) (31).

Hierdie wildevy natuurlik, is 'n groot medisyne. Dit is 'n geweldige kragmiddel. D.w.s. as jy tussen mense kom, moet jy 'n 'bees van 'n mens' wees!

Dit word gemeng met *Lesisimogô* vermeng met die vet van 'n *Senonori*, 'n diertjie wat bang is om na mense te kyk.

Of die vet van 'n krimpvarkie.

(25) *Tlhonya*: (Pl. 538) *Dicoma gerrardii* Harv.

(26) *Mokokonare*:

(27) *Ntige*:

(28) *Nao-la-moloi*: (Pl. 391) *Brunsvigia radulosa* Herb.

(29) *Sejabaleki*: (Pl. 535) *Scilla lancifolia* Bak.

(30) *Moupatladi*:

(31) *Moumo*: *Ficus ingens*, rooiblad-wildevy.

(32) *Lesisimogô*:

(33) *Senonori*: 'n 'skamerige' diertjie wat bang is om na mense te kyk.

A.3

Ke gore yo o maswe, ge a tla ko go wena, a ba a gonyella a boifa.

Fela jalo *Lesisimogô*: batho ba go boife. Mme ka *Molomo-monata* ba go rate.

Ke gore ditlhare tse di tlhakangwe, mme go dirwe leswalo le o tsamayang ka lona, go itshasa mo magwafeng.

O bo o latlhele mafuranyana a "gass"; ke gore a go romelwa tladi kampo kotsi engwe le engwe.

"Gass" e tliilo tshwara ditlhare tse go di tiisa gore di nne thata.

Monna yoo a nkopa kgomo kampo £7.10. Mme ka mo patela £8 ka fa ne ke itumeletseng ka teng. Ke ntse nae '7 months'.

Go tsweng foo, ke tsamaile ke alafa batho. Mme ka gakolla babangwe, mme le bone ba nkgakolla, go fitlhela kanjeno.

Dit wil sê: 'n slegte persoon wat na jou kom, moet wegkrimp uit vrees.

Net so ook die *Lesisimogo*-plant: die mense moet vir jou bang wees. Maar met 'die lekker-mond'-plant, moet hulle van jou hou

Dit wil sê hierdie medisynes moet gemeng word en daar moet 'n vetklont gemaak word, waarmee jy kan rondgaan, om jouself mee in die armholtes te smeer.

Dan moet jy ook 'n bietjie karbied-'vet' daarin gooi, vir die moontlike stuur van weerlig na jou, of enige ramp.

Die karbied sal hierdie medisynes bind, om hulle sterk en kragtig te maak.

Daardie man het my 'n bees gevra of £7.10. Ek het hom toe £8 betaal, omdat ek so bly was. Ek het sewe maande by hom gebly.

Van toe af het ek rondgegaan en mense gedokter. Ek het vir sommige wenke gegee en hulle net so ook vir my, tot vandag-toe.

A.4

GO ITHUTA BONGAKA

(Kgatla, Math'kwane, Botswana 1953)

Ge motho a ithuta bongaka, a ka nna a tlhabela jaaka mo dithutong tse dingwe. O tlhoka dithata. Mme o o nang le dithata a ka ithuta go fitihella bokhutlong, a fetsa thuto.

Mo pheliong ya thuto, morutwana o tla tshwanelwa go tsena mo dithutong tse di makete, ge a na le gona. Ke gore o tla tshwanelwa gore a rutwe gore dilo tse di maswe a seke a di boifa. Ke gore pelo e be e sule, jaaka ge a ka phatlhola motho ka thipa, kampo a ya go tshwara dibata tse di boitshegang.

OM BONGAKA TE STUDEER

As 'n mens die *bongaka* bestudeer, kan dit gebeur dat hy tekortsiet net soos by ander studies. Hy ontbreek die nodige middele. Hy egter wat die middele het, kan studeer tot die einde toe en sy studies voltooi.

Teen die einde van die studie, sal die leerling die moeiliker onderrig moet ontvang as hy daarvoor kans sien. D.w.s. hy moet dan geleer word dat hy vir verskriklike dinge nie bang moet wees nie. D.w.s. sy hart moet dood wees (gevoelloos), net soos wanneer hy 'n mens oop klowe met 'n mes of hy sou gaan om skrikwekkende roofdiere te vang.

A.4

O tshwanetse go *thaiwa* (1), le ngaka o a ithaa, go mmontsha tse di boitshegang, a le mo metsing, a sa tshabe. O tla ya go bona lege ele dinoga tse di tona, yona *Kgogela* (2) le kwena. Kampo o sega ka thipa, a tsaya *dipheko* (3) mo teng. Ga e re sepe ka motho, ka ba e *bolaille mogopolo*. (4)

E robetse fela. E fitlhela motho e le tsala ya yona.

Ba tla ba ba ipaakantse, — metsi a nna kgakala le bona ba ntse ba le mo ona. Ba tsena fela ba ipaakantse ka dipheko. Ba tsena mo magageng kwa tlase ga metsi. Ba tsena mo dinoga di nang teng.

Ke bona borre ba ba tsamaileng maloba. E ne e le bona dingaka. Ga se tse di buiwang fela. Kajeno ke bongakanya bo e seng ba sepe fela. Metlheng eo e ne e le bongaka tōta; bo ile le beng ba ôna. Ga ba sa tlhola ba le teng ka botlalo.

Hy moet “gedokter” (1) word, en ook “dokter” die *ngaka* homself, om aan hom die skrikwekkende dinge te wys, terwyl hy onder die water is, en nie bang is nie. Hy sal dan gaan om te gaan kyk selfs na die groot slange, nl. *Kgogela* (2) en krokodil. Of hy sny met ’n mes, en neem daar kragmiddele (3). Hy gee glad nie vir ’n mens om nie, daar hulle sy denke doodgemaak het. (4) Hy slaap net. Hy beskou die mens as sy vriend.

Hulle sal hulself gereed gemaak het — die water sal weg van hulle bly hoewel hulle onder die water sal wees. Hulle sal sommer ingaan nadat hulle hulself voorberei het met kragmiddele. Hulle gaan in die grotte onder die water. Hulle gaan in waar die slange woon.

Dit is my voorvaders wat nou reeds heen is. Hulle was *dingaka*. Nie die waaroor mens net praat nie. Vandag is dit sommer klein towery wat niks werd is nie. In daardie dae was dit regte towery; dit is egter daar heen, saam met die beoefenaars daarvan. Diesulkes is daar nie eintlik meer nie.

---

(1) *go thaya*: die handeling, van ’n mens of enige ding met ’n kragmiddel sterk te maak of te “dokter”.

(2) *Kgogela*: ’n baie groot slang wat in diep kuile bly en mense wat by die water kom, intrek en versmoor deur sy gesplete tong in só een se neusgate te druk.

Om van sý skubbe en slym te kry, en van die krokodil, beteken om baie kragtige ‘medisyne’ te hê.

(3) *pheko*: is die kragmiddel, eenvoudig of vermeng, wat die *ngaka* gebruik.

(4) *bolaille mogopolo*: ‘die denke doodmaak’, d.w.s. met middele die wilskrag te beheer.

A.5

GO NNA NGAKA

(Kgatla, Saulspoort, 1961)

Ke ne ke tswa seko!ong jaaka ge rre a ne a nthometse kwa seko!ong gore ke yo rutwa. Mme ka ba ka boa pila. Kwa seko!ong ka ba ka baa 'tits'here' ka rutisa bana mono Kgatleng.

Go tswa kwano, ke ge ke tla tloga mono ke ya kwa Ramakokstat, ke yo nna ngwaga, e ka ba ngwaga tse pedi. Ga bo go le "Inspector", o ne a bidiwa M.D. Achterberg. Ka moo ene a ntsa'a teng, a nthomela kwa Phokeng.

Kwa teng ke ne ke ntse dingwaga di le tharo. Ka ngwaga wa bone waaka kwa teng, ke ge ene gape e sale ene, a tla'ntsaya a nthomela kwa Bloemhof.

Mme a re: O'o tswa tlhogo ya sekolo kwa teng. Ka nako ele ke ge ke le mo P.T.3

Ge ke ntse kwa Bloemhof, batsadi baaka, ebong rre, ene ke ene a kileng a *tletwa* (2) ke rraagwe. Ene, e le bogologolo a sa bolong go swa, nna ke ese ke tsalwe.

A eletsa gore ngwana a ye kwa Setswaneng mongwe: "Ke rata ge a ka tshwara tiro e ya bongaka."

Mme a rata gore ngwana o a tsee tiro e ka tshwano: "O mo nee yona, mme o mo laolele.

"Mme nna ke le rragwemogolo, ka re wena o mo nee. Ge o sa rate o mpoellele. Ka re o mo ree a ye bongaka."

OM NGAKA TE WORD

(bandopname) (1)

Ek het van die skool af gekom soos wat my vader my skool toe gestuur het om geleer te word. En ek het voorspoedig terug gekom. By die skool het ek 'n onderwyser geword en die kinders toe hier in Kgatla-land geleer.

Hiervandaan is ek toe hier weg na Ramakokstat, waar ek gaan bly het vir 'n jaar, of twee jaar. Daar was toe 'n inspekteur, sy naam was M.D. Achterberg.

So het hy my dan daar geneem en het hy my na Magatastat gestuur.

Daar het ek drie jaar gebly. In my vierde jaar aldaar was dit dat hy self weer gekom het en my gestuur het na Bloemhof.

En hy het gesê: 'Jy gaan die hoof word daar van die skool'. In daardie tyd was ek in Laer Onderwys III.

Terwyl ek op Bloemhof was, het my ouers, naamlik my vader, het hy 'besoek' gehad van sy vader. Hy was naamlik reeds lankal dood, voordat ek nog gebore was. (2)

Hy verlang dat die kind na een of ander Tswana-kundige moet gaan: "Ek wil hê dat hy hierdie *ngaka*-beroep moet beoefen."

Hy wou verder hê dat hierdie kind hierdie beroep behoorlik moes aanvaar: "Jy moet dit vir hom gee, en vir hom voorskrywe.

"En ek wat sy oupa is, sê jy moet (die *bongaka*) aan hom gee. As jy nie wil nie, moet jy vir my sê. Ek sê jy moet vir hom sê hy moet gaan leer vir *ngaka*."

---

(1) 'n Getroue transkripsie van 'n bandopname van hoe 'n Kgatla-onderwyser die beroep laat vaar het vir *bongaka*.

(2) *tletwa*: 'vir hom is gekom'; hier: 'hy het aan hom verskyn'. By die Tswana kom die 'verskynings' van afgestorwenes dikwels voor.

A.5

A mmona a tšile pilapila, ka tšôrô, mo ene; go fitlhela ntata a kileng a tšhwengwa ke mafoko a go tšelwa ke rraagwe ka nako yotlhe; a ka nna a tšodisa malatsi a mane a matlhano, wa tša jalo fela; a ntse a bua tšhaka elengwe fela.

Mme a re a tsoga, a begella bomme, a mmolelle kamoo a tšhwenyegileng ka teng.

Ntate e ne e le ngaka, (le rremogolo), jalo ge, a rata gore ke tsengwe (mo bongakeng). Mme ba sena tumedi mo go nna, ka gobane motho o o rutegileng ga se yo o dumelang le dethutonyana tse dingwenyana tse.

Ba re: "Ka gongwe o tšilo gana mafoko a re tšilong 'o a bolela." Gatwe: "Re tšaatla re mmona ge a tša, re mmegela mafoko a gore gatweng.

Mme gona ba ne ba nkwaletse lekwalo, ka utlwisisa gore naa reng.

Mme ka seka ka ba araba; ka araba ka gore: "Ga ke utlwe gore le ntse le reng, fela ke tša utlwa ka molomo gore la reng."

Ka be ke itunna dingwaga tse nne ke sa tše kwa gae, ka go utlwa mafoko a ba a bolellang ekete ga a tsene mo pelong yame.

Yanong ka *ithongwa* ke (1) ene ntatemogolo. Mme o na a sa tše bosigo. O na a sa tša mo nna ke robotse. O na a tša e le motshegare, ka nako ya 'tri-o-klok', mantsiboya.

A ba a tša, o tša a ntse a sule, o tša ka phefo. Mme phefo e ya gagwe ge a tša, fela ge e le nako ya phefo, ge o e utlwa e re "tsuku-tsuku", ke setse ke lebile mmele waka o utlwa gore go tša sengwe.

Ke ne ke phaphala ka ditsebe le matlho ke utlwa mathata a sadiela naga yotlhe, ke tša bona fela a sale a tša. Mme o tšaatla ka mo popegong ya gagwe e a tšang ka yona. Le bokhutswane ba gagwe le popego ya gagwe: "Nô," ge a tša, ke mmonyel

Hy het hom baie duidelik gesien, waar hy in 'n droom na hom gekom het; totdat my vader ontsteld was deur die woorde waarmee sy vader voortdurend na hom gekom het; hy slaan miskien vier dae oor of vyf, en dan kom hy maar weer so; terwyl hy net oor een saak praat.

En wanneer hy opstaan, dan vertel hy aan my moeder-hulle, dan vertel hy aan haar op watter manier hy gekwel word.

My vader was 'n *ngaka*, (en my oupa), en daarom wou hy gehad het dat ek (in die *ngaka* opleiding) geplaas moet word. Maar hulle het nie geloof in my gehad nie, want 'n geleerde mens is nie een wat glo in ander onderriggies soos hierdie nie.

Hulle sê toe: "Miskien sal hy hierdie woorde nie aanneem wat ons gaan vertel nie." Daar is gesê: "Ons sal hom nog sien as hy kom, en ons sal hierdie woorde aan hom meedeel wat gesprek is.

Hulle het daardie tyd aan my 'n brief geskryf, en ek het verneem wat gesê is.

Ek het toe nie (definitief) aan hulle geantwoord nie; ek het geantwoord en gesê. "Ek verstaan nie wat julle alles sê nie, maar ek sal uit die mond kom hoor wat julle sê."

Ek het toe sommer vier jaar gewag sonder om huistoe te gaan, deur te hoor wat hul sê net asof dit nie in my hart ingaan nie.

En toe het my oupa self aan my verskyn. Maar hy het nie in die nag gekom nie. Hy het nie tot my gekom toe ek geslaap het nie. Hy het helder oordag gekom, om drie-uur in die namiddag.

Hy kom toe, hy kom nadat hy reeds dood is, hy kom met wind. En as hierdie wind van hom kom, net as dit tyd vir die wind is, as jy hoor hy (die wind) sê "Tsuku-tsuku", dan bemerk ek reeds dat my liggaam vir my sê daar kom iets.

Ek het my ore gespits en met my oë na alle kante rondgekyk, en dan sien ek maar net dat hy reeds verskyn het. Hy kom dan ook met die liggaamsbou waarmee hy (elke keer) kom. Ook sy kortheid en ook sy gestalte: 'Nee', as hy kom dan herken ek hom!

---

(1) '*ka ithongwa ke ene*': 'aan my is gestuur geword deur homself' dus: hy het self na my gekom.

A.5

Ke be ke mo tshwantse, ke be ke itse gore motho o o tswana le mang: mme o bo o (le)ntate.

E (o sule ke ise ke tsalwe). Ke utlwile ene koko o a neng a mo tshotse. A bolella gore: ntatago o na a le mokhutswane.. mme a seka a mpoletla popego. Nna mo ponong yaaka ke bona popego ya gagwe gore o tswana le mang mo baneng ba gagwe ba basimane ba bararo, le basetsana, ba ka nna bane.

Mme ene, popego ya gagwe, a tshwanaka le o o bidiwang Johane. Mme ka bosweu o tswana le ene mo popegong. (Le batsadi baaka) ba dumela gore ke ene (rremogolo).

Jaanong ene a tla go nna. Ere ge a tla, ke be ke tshaba; ke tshabela mo ntlung, 'mara' gona go sa thuse sepe.

Erile ke le mo tlung, fela jaanong ge a bua le nna, ba ba kwano kwa ke tshabetseng mo go bone, eno o a bua, mme bone ga ba mo utlwe.

Mme nna jaanong ke itirela jaaka ekete ga ke mo utlwe, gore o bua le motho. Babangwe ga ba mmone; o bonwa ke nna fela.

Ke selo se se ntiragaletseng magkgatha a mararo, a mane. Jalo erile mo mokgatho wa bone, ka be ke raa ntate o mongwe o a le motona: Ke mmotsa gore: "Na 'are: Selo se ge motho a se bonisiwa bogologolo, kampo sa motse o a ntse a sule o tsalwa, a ge a tla mo wena, mme ge o mmona a tswana le rraago, kampô rraagomogolo mme a bolela le wena ka mafoko a a makatsang – kana ke bona nna ke sa robale, ge o bona ekete ke swa jaana; ke bopamiswa ke go tshaba motho ke sa mmone.

"O bua jaaka ge re bua yaana. Ke mmona jaaka ge ke ntse ke go lebile. Mme wena jaaka ge re le babedi o ka seke wa mmona. Le go bua gaaka, o tla nkutlwa mme ene o ka seke wa mo utlwa. Kana ene ge a tla, o tswana le ntatemogolo."

Ek vergelyk hom dan, en ek weet dan soos wie hierdie man lyk: en dit is dan my (groot)-vader.

Ja (hy is dood nog voor my geboorte). My ouma het ek gehoor, wat met hom getroud was. Sy het gesê: Jou (groot)-vader was kort gewees ... maar sy het nie vir my gesê wat sy voorkoms was nie. Ek self het in my gesig gesien na wie sy voorkoms lyk onder sy drie seuns en vier dogters.

En sy voorkoms het gelyk soos die een (seun) wat Johannes genoem word. Na sy ligte velkleur lyk hy na hom. (Ook my ouers) stem saam dat dit hy (my oupa) was.

Hy het dan na my gekom. En toe hy kom toe vlug ek; ek hardloop toe in die huis in, 'maar' dit het niks gehelp nie.

Terwyl ek in die huis was, net sodra hy met my praat, hulle wat hier is waar ek heen gevlug het, hy praat maar hulle hoor hom nie.

Ek dan nou het gemaak asof ek hom nie hoor nie, as hy besig is om met 'n mens te praat. Die ander sien hom nie; hy word deur my alleen gesien.

Dit is iets wat met my gebeur het drie of vier keer. En so dan, tydens die vierde keer, toe sê ek vir 'n sekere ou vader: Toe vra ek vir hom: "Sê my tog: Hierdie kwessie van iemand wat iets gewys word van lank gelede, soos van hierdie stat, terwyl hy reeds met jou geboorte oorlede was, as hy na jou kom en jy sien hy lyk soos jou vader of jou grootvader en hy het met jou gepraat met merkwaardige woorde – want ek vind dat ek nie kan slaap nie, as jy sien dat ek so lyk of ek kan doodgaan; ek word maer van bang wees vir iemand wat ek nie kan sien nie.

"Hy praat net soos ons nou praat. Ek sien hom net soos ek nou na u kyk. Maar u, soos ons nou twee is, u sal hom nie kan sien nie.

So ook as ek praat, u sal my hoor maar vir hom sal u nie kan hoor nie. En as hy verskyn, dan lyk hy net soos my oupa".

A.5

Jalo ge ke mmolelela jaana. motho o motona a re: "Monna, o tla lwala. La bofelo ge o ganana le mafoko a aa buang le wena, o tla lwala. O tla go tshwenya mo mmeleng. O mo arabele, gore ere se a ka se tlhokang mo go wena, o mo arabe ka molomo wa gago gore: Jang, jang, jang, jang. — O bolele!"

O ntse a re:

"Ke go laela gore o ye bongaka; mme o ye kwa bophirimatsatsi. Mo tseleng ya gago ge o tloga o tsamaya, o tla bona mothonyana o o kana — ke monna. O tla go tlela naga a sena sepe, a le moetse go tloga fana go fitlhela fa!"

Ene e le motho o o mokhutswane bo bo tona, mme a nonofile. Pelo yaaka e ne ekete ga e dumele se a ka se buang le nna. La bofelo ka ge a ntse a ntshwenya ka kwalla batsadi baaka, ka thella, ka tla kwano gae. Ge ke ba bolella mafoko a otlhé a, go tshwenyega gaaka, ba re: "Mme ke se le rona re tshwenyegang ka sona".

Ka ba raa ka re: O batla gore ke ye bongaka, mme a re ke ye Jeremane kegore kwa S.W.A. Jaanong ka re: Wena rre, le mme, a le a dumela gore ke ye bongaka?

Ba re: "Nô, go ka nna kgotso jaaka ene (a go laetse). Ga se rona ba re go na'ang — o newa ke ene rragomogolo".

E le gore ke tlilo tlogela tiro ele ya botitšere gotlhegotlhe. Mo nakong eo ke ne ke amogela £12 mo kgwedding.

Go tsama's gaaka, e ne e le ka 1939. Ke tshotswe ka 1907. Dinyaga tsaka kajeno di 54.

Ke ne ke kopile 'post' kwa Kimberley, ba be ba mpha tiro kwa Chrome Mine Institute. Ka be ke baya 'notisi' gore ge ngwaga o fela, ke tla be ke se teng.

Toe ek hom dan so beskrywe, toe antwoord die ou man en sê: "Man, jy sal siek word. En op die ou end, as jy wederstrewig is teen die woorde wat hy met jou praat, sal jy siek word. Hy sal jou pla na die liggaam. Jy moet hom beantwoord, sodat wat hy mag wil hê van jou, jy hom mondelings kan antwoord as jy sê: Hoe en hoe en hoe en hoe. — Jy moet praat!"

Hy sê maar net weer:

"Ek gee aan jou opdrag om te gaan vir die *ngaka*-opleiding; jy moet na die weste gaan. Op jou weg, as jy met jou reis begin, sal jy 'n (kort) mannetjie teëkom wat só groot is — dis 'n (volwasse) man. Hy sal uit die veld na jou kom sonder iets aan, (nakend), met lang nekhare tot hier!"

Dit was 'n baie kort mannetjie maar volwasse (sterk). Dit was asof my hart nie glo wat hy vir my sê nie. En eindelijk omdat hý my aanhoudend lastig geval het, het ek (hieromtrent) aan my ouers geskryf, vertrek en hierheen huistoe gekom.

Toe ek vir hulle al hierdie dinge vertel, hoe ek ontstel word, sê hulle: "Maar dit is wat vir ons ook ontstel."

Ek sê toe vir hulle: Hy wil hê ek moet vir '*ngaka*' gaan (leer) en hy sê ek moet na Duits gaan d.w.s. na S.W.A. Toe sê ek: Vader en moeder, gee u verlof dat ek kan gaan leer vir *ngaka*?

Hulle sê toe: "Nee, dit kan vrede bring, soos hy (jou beveel het). Dis nie ons wat (die opdrag) aan jou gee nie — dis jou grootvader wat dit aan jou gee.

Dit sou beteken dat ek daardie werk as onderwyser geheel en al gaan laat vaar. In daardie tyd het ek £12 per maand ontvang.

My vertrek was in 1939. Ek is in 1907 gebore. Vandag is ek 54 jaar oud.

Ek het 'n pos gevra te Kimberley en hulle gee my toe werk in die Chroommyn Instituut. Ek het toe kennis gegee dat ek aan die einde van die jaar nie meer daar sal wees nie.

A.5

Ke be ke tsamaya, ke tsa'a terena
teng e yong feta kwa Griekwaland.
Damaraland ke tsamaile ke ita'a
motlhaba, ke fale, ke yo wela kwa.
Malatsi ao a ke a tsamaileng ke malatsi
a mararo ke be ke le teng, ka terena
ke selo sa bosigo le motshegare.

Ke ne ke rata go bona gore a *badimo*
ge ba ne (2) ba tlile mo go nna mme ba
tlo bua le nna, a go lebaganye jaaka ge
a na a nthaya, fa a re o tla kopana le
motho o o ntseng jaana. Gona ke tla
bana le tumêlo mo *batho ba ba suleng*,
gore *ba bua nnete*. (3)

Ge ke goroga, ke santse ke lebile
German West, kwa steišeneng se se ka
kwano, ke gona mo erileng ke fologa
teng ka taelo ya gagwe; batho ba teng
ke ba Sekgoa ba ba 'poratang'. Ba re: ge
o fologa, o tla bona motse. Ge ke fologa
ka taelo ya tulo e ne ke 'bôrta' go e
bona, ka batla tsela.

Batho ba ke ba fitlhelang ke Matamara.
Ke ba raa ke re ke batla tsela e e tla
welang kwa Kgalagadi o o kwa tlase. Ke
tlile go batla dilonyana tse nka phelang
ka tsona. Ge ke re ke batla bongaka: ke
mang o e leng ngaka e kgolo mono? ba re:
"Mm .. morafe o o mokhutswane ke
mangaka fela, bogolo ba bone. Le go o
mmona, o seke wa mo nyatsa. Ke
ngaka! "

Ba ra'a Mamponyemponye.
Bathonyana ba ba khutswane. Tlhogo
ya bone e ka feta tafole e go le gonye.
Mme a tsofetse. Babantsi thata mo
lefatseng.

Erile ke tloga mola, ka bona monna
mongwe wa Motamara. Mme ntate o ke
ntseng ke buisanya le ene ke motho
o a leng mo tseleng, a re o ya bongaka.
Mme ke mmotsa ka re: "O ya kae?
Kwa o tlwaetseng teng go ya bongaka? "

Ek het toe afgereis: ek het die trein daar
gehaal wat deur Griekwaland sou reis. Ek het
oor die sand gereis na Damaraland en
uiteindelik daar ver aangekom.

Daardie dae wat ek gereis het was drie dae,
en toe kom ek daar aan, aangesien 'n trein
'n ding is van nag en dag (reis).

Ek wou sien of die voorvadergeeste, die
kere as hulle na my gekom het om met my
te praat, of dit so is soos wat hy aan my gesê
het, toe hy beweer het dat ek 'n man sal
teenkom wat so en so is. Dán sou ek geloof
hê in die mense wat reeds afgestorwe is,
nl. dat hulle die waarheid praat.

Toe ek aankom, terwyl ek nog beweeg
in die rigting van Duits Wes, by die stasie net
duskant (die grens), dit is daar waar ek toe
afklim in opdrag van hom (my oupa); die
mense daar was van die witmense wat 'praat'
(in 'n Europese taal). Hulle sê: As jy afklim,
sal jy 'n naturellestat kry. Toe ek afklim in
opdrag van die plek wat ek 'behoort' te kry
soek ek toe pad.

Die mense wat ek daar aantref is Damaras.
Ek sê toe vir hulle ek soek die pad wat
afgaan na die onderste (diep in die) Kalahari.
Ek het goetertjies kom soek waarmee ek
kan lewe.

Toe ek sê ek wil die *bongaka* hê: Wie is
hier die groot *ngaka*? sê hulle: "Mm ...
die kort volkie is almal *dingaka*, die groot
meerderheid van hulle. En ook as jy na
hom kyk, moet jy hom nie verag nie. Hy is
waarlik 'n 'dokter'! "

Hulle meen die Mamponyemponye. Hulle
is kort mensies. Een van hulle se kop sal net
effens hoër wees as hierdie tafel. En dis dan
ou mense. Hulle is talryk in die land.

Toe ek daar weggaan, sien ek 'n sekere
man, 'n Damara. En hierdie man met wie ek
al die tyd in gesprek was, is iemand wat op
pad is wat sê dat hy gaan om te leer vir
ngaka. Ek vra hom toe: "Waar gaan u heen?
Waar is u gewoon om heen te gaan vir
ngaka-studies?"

---

(2) & (3) *badimo ba bua nnete*. *badimo*: iemand se afgestorwe voorouers, speel 'n geweldige rol in die Tswana-lewe, soos hierdie hele geskiedenis illustreer, en ook hoe hulle 'die waarheid praat'.

A.5

A nthaya a re: “Ke kwa tlase kwa. Mme le wena, ka o batla bongaka, re ka tsama’a mmogo.

Ka mo ra’a ka re: a go na le go reka dijo mo tseleng? A re: go na le benkelenyana, mme e kwa kgakalanyana. Ka ya mo benkeleng, ka tsa’a ‘diloufu’ di le tharo tsa borotho. Ka re: le ge bo ka omella, ke tlo bo ina mo metsing, ke ja. Ke gona ke tlogang, le ene a tshotse ‘diloufu’ tse tharo.

Ga ke na dikobô; ke tshotse kobô e lengwe, le ‘jase’. Kamoo, ke wetse teng. Ge re o lebile, re sen’o tshela moedi wa noka, ge re tsamaa, re tsena mo motlhabeng o mošibidu wa mošawašawa o, ke makala ke bona motho, mme o mo tseleng.

‘Tsela di a kgaogana. Mo karolong ya teng, monna o, o letile nna.

O a itse ge ke tla. Mo therong e ke rerilweng ka yona, le ene badimo ba tswa mo ene, ba rerisanye le ene; mme ntate o, le ene o bone gore ke tlaa tla. Mme o tshwanetse go nkopantsha. Fa teng fa neng kabe ke timela.

Ntate o, a re thibela, a mpitsa ka leina laaka, le ke tsetsweng ka lona la Motsididi A mpoella gore ntatago ke mang, maago ke mang. Ele santlha ke bona jaana; mme sa bobedi, mosadi kwa Rhodesia le ene o kile a mpoella jalo.

Jaanong ka makala ge ke kopana le monna ona, a mpoella jaana. Ka dumela ka gore ga ke mo itse, mme ga a nkitse, mme leina laaka o le tsere kae? O itsile jang gore a ke nna?

Ke ene ngaka o moetse. Ga aa tswala sepe — ke letlalonyana fela le eketeng ke seopenyana fela.

A re: “O no o tla timela, fela ke go amogela ka bagolo ba gago, bao ba ba suleng. O no o le tlhogo e thata. Nkabe bongaka o sa bolo o bo tsaa. Mme a o a bona dipontshiso tsa bona, di go bontshitse jang?”

Ka re: “Di mpontshitse thata.”

Hy sê toe vir my: “Dit is daar verder aan. En aangesien jy ook wil leer vir *ngaka*, kan ons maar saam gaan.

Ek vra hom toe: kan mens langs die pad kos koop? Hy sê: Daar is ’n winkeltjie, maar dié is taamlik ver. Ek gaan toe na die winkel en neem toe drie brode. Ek dink toe: Al sou hulle uitdroog, sal ek hulle week in water en dan eet. So het ek dan vertrek, en ook hy het drie brode geneem.

Ek het nie komberse nie; ek het net een kombers en ’n jas. So het ek daarheen afgereis. Toe ons in daardie rigting beweeg, nadat ons deur die leegte van die rivier gegaan het, terwyl ons loop, kom ons in rooi los sand, en was ek verwonderd toe ek ’n mens sien, wat in die pad was.

Die pad verdeel (in twee). By die splitsing, wag hierdie man vir my.

Hy weet dat ek kom. In dié predikase waarin ek my opdrag gekry het, het die voorvaders ook na hom gegaan en met hom gepraat, en hierdie vader het ook gesien dat ek sal kom. Ook dat hy my moet tegemoetgaan. Want hier sou ek verdwaal het.

Hierdie vader het ons toe gekeer, my op die naam genoem wat ek van my geboorte af het, nl. Motsididi ‘Koele’. Hy sê toe vir my wie my vader is, wie my moeder is. Dit was die eerste keer dat ek so iets sien; die tweede keer het ’n vrou in Rhodesië ook so vir my gesê.

Ek was toe verbaas toe ek hierdie man ontmoet wat so met my praat. En ek het geglo, omdat ek hom nie ken nie, en hy my ook nie ken nie, en waar kom hy dan aan my naam? Hoe het hy geweet dat dit ék is?

Dit is toe hy: die ‘*ngaka*’ met die maanhaar. Hy het niks aan nie behalwe ’n velletjie amper soos ’n velskortjie.

Hy sê toe: “Jy sou verdwaal het, maar ek ontvang jou in (die naam van) jou ouers, daardie wat dood is. Jy was hardkoppig. Anders kon jy al lankal die *ngaka*-kennis geneem het. En sien jy nou hulle openbaringe, wat hulle vir jou wou wys?”

Ek sê toe: “Hulle het vir my duidelik gewys”.

A.5

A re: "Ga ke re ó mokhutswanyane?
O mosweu."

Ka lemoga gore tota Rre o ...! Ka
dumalanya le ene.

A re: "A re tsamae. O tsamaa le nna.
Monna o o batla bongaka, mme gase
baagwe, ke ba gago; ke wena motho
wa bongaka. Koo bo go neela, mme o
bo fiwa ke ntataagomogolo. Tuelo ya
teng ke tla e go begella re sena go fitlha
kwa gae."

Nna ke ne ke tshotse £100 mo go
nna — ke sa itse gore tuelo ya bona e
ka nna kanang kang.

Ke gona, ge re fitlha, ba feta ba
nkamogela. Faabo monnamogolo ke
fitlhetse ba epetse dikota, di dirilwe
mosakô ...⁽⁴⁾,

O ne a tshôma ka Se-afrikaans: mme
puo ya bone e a 'klika'. Ke: 'tlika-tkla'
jaaka Maserwa. Ge o re: 'tlheng-gha'
o a dumedisa. O le a re: 'tlham-gha'.

Mme a re: 'go tloga fà, ke go fa
setlhare se. Re 'o tsena mo ditaung.
Tshwaral E tla re bona, mme e re
fapogela; mme re tla goroga kwa re
yang teng'. Ke nnete: re tsamaile, ra
yo goroga, ka re lala nageng ... Mme
ditau re di fetile jaaka dipodi fela mo
nageng, di tshameka.

Pheko ya gagwe e ne e le kotana .
fela; ge o e bona, e tswana le *Mokunya* ⁽⁵⁾.
Ke gore mokgwa wa yone: E go lebale.
Ga e itse gore o eng. Le gone, ga e kake ya
go eletsa go go bolaya. E go leba fela e
be e ithoballa jaaka mpsa.

Ra yo tsena kwa'agwe e le mosako o
motona, o o mojako o mongwe. O a
tswalwa ge tsatsi le wela. Ga no ngwana
o a ka tsamayang ka fa ntle, bakeng la
bontsi ba ditau.

Hy sê: "Is dit nie so dat hy kort is nie?
Hy is lig van kleur".

Ek besef toe: Waarlik hierdie man ...!
En ek het met hom saamgestem.

Hy sê toe: "Kom ons loop. Jy gaan
saam met my. Hierdie man wil *ngaka-*
kennis hê, maar dit is nie vir hom bedoel
nie, dit is vir jou; jy is die een wat *ngaka-*
kennis kan opdoen. Ek gaan dit vir jou
gee, maar jy ontvang dit van jou groot-
vader. Die vergoeding daarvoor sal ek vir
jou sê nadat ons tuis aangekom het."

Ek het £100 by my gehad — ek wis
nie wat die vergoeding hiervoor sou bedra
nie.

Toe ons dan aankom, het hulle ons
ontvang. Daar by die ou man se kraal het
ek gevind dat hulle regop pale in 'n kring
geplant het ...⁽⁴⁾

Hy het in Afrikaans gepraat; maar hulle
taal het klapklanke. Dit is 'tlika-tkla' soos
die Masarwa-Boesmans praat. As jy sê:
'tlheng-gha', dan groet jy.
Daardie een antwoord: 'tlham-gha'.

Hy sê toe: 'Van hier af, gee ek vir jou
hierdie middel. Ons gaan nou tussen die
leeus inkom. Neem dit! Hy (die leeu)
sal ons sien en dan vir ons padgee; en ons
sal veilig aankom waar ons heen gaan'. Dis
waar: ons het geloop en veilig aangekom,
hoewel ons in die veld geslaap het ...
By die leeus het ons verbygestap net soos
by bokke in die veld, wat speel.

Sy beskermmiddel was net 'n stuk hout;
as jy daarna kyk, dan lyk dit net soos
rooi-wag-'n-bietjie ⁽⁵⁾. Dit het die uitwerk-
ing dat hy jou sal vergeet. Hy weet nie
wat jy is nie. En ook sal hy jou nie begeer
om jou dood te maak nie. Hy kyk net na
jou en slaap dan soos 'n hond.

Ons het toe aangekom by sy tuiste, nl.
by 'n groot paalomheining met net een
ingang. Dit word toegemaak as die son
ondergaan. En daar is dan geen kind wat
buite sal loop nie, vanweë die baie leeus.

(4) *lesaka*: is 'n gewone kraal, dikwels van regop pale langs mekaar, vir beeste.

Hier *mosako*: 'n paal omheining vir die veiligheid van die hutte teen roofdiere.

(5) *Mokunya*: (Pl. 378) *Clerodendrum uncinatum* Schinz. rooi-wag-'n-bietjie.

A.5

Le dikgomo o a di 'bêrêka' ka dipheko. Di ka tshwara masome a a supang. Bogolo nku! Se a se ruileng: Nku e telle! Mme dilo tse ga di jewe ke sepe, ka 'perekô' ya gagwe, ka mokgwa o a di 'berekileng', ka teng.

Jaanong ge ke sen'ô goroga, a mpegela mo mosading. E, ba nkamogela. A bitsa bana ba gagwe ba barataro ba basetsana, mme ba kana ka ntatabo ...

A mpolella a re: "Bana ba ke bone ba o tliilong o tsa bongaka moo bone. O tla fetsa ka mosadi-mogolo. Mme o tliilo nna dingwaga tse di supang. Ngwaga wa bofelo re a go bulela. Ge o tsamaa o tla bo o le ngaka.

"O ô o go ruta ngwaga. Ge o fetsa, o tla tsewa ke o; ge o o fetsa, o tsewa ke o." Thuto ke e tsaya mo ale mongwe, a le mongwe, ke fetse le ene. Moleko wa gagwe: A nthute lenaka, kamoo a tlhamang ka teng. Kamoo ke na le dinaka tse di supang. Ke ntse 'dijara' tse di supang. Ka ngwaga wa bosupa, ke ge ba mpofolla. Mme be gona ke bolaelwa kgomo ya feresi.

Ngwaga waaka wa bosupa, ge ke rutwa ke mosadi mogolo, yaanong monna-mogolo yaaba gona a tlhakanang le nna. O na a nthuta gore tlhare se le sengwe nka se berekisa mo malwetseng a le mararo. O ne a mparologanyetsa setlhare jalo.

Pheko ya teng e tona: Ke letlalo la kgomo. Basetsana ba ba rataro ba, ba tsenye le nna mo kobong e, mantsiboa. Ke moleko wa go re ge nka re bosigo ge ke robetse, nka ba kgomo ka re:
"Mosadi"! — ga ke ngaka!

Ke go re: ke ba busetse kwa morago. Se ke tliileng go se batla, ke tlele sona.

O tshwanetse go baa le bona malatsi a ka nna mararo, a mane; ene o tliilo go bolela gore jang.

Ook die beeste behandel hy met beskermmiddele. Hulle kan tot 70 wees. Veral skape! wat hy het: 'n verskriklike getal skape! En hierdie dinge word deur niks gevang nie, as gevolg van die behandeling waarmee hy hulle 'gedokter' het.

Nadat ek toe daar aangekom het, het hy my aan sy vrou voorgestel. Ja, hulle het my ontvang. Hy roep toe sy 6 dogters, wat net so groot soos hulle vader is ...

Hy sê toe vir my: "Hierdie kinders, dit is by hulle wat jy gaan leer om *ngaka* te word, by hierdie ses dogters. Jy sal (die studie) afsluit met die ou vrou. En jy gaan sewe jaar bly. Die laaste jaar maak ons vir jou (die pad) oop. As jy vertrek sal jy dan 'n *ngaka* wees.

"Hierdie een gaan jou 'n jaar lank leer. As jy klaar is, neem hierdie een jou, en dan weer hierdie een."

Ek moes by een vir een leer en by haar klaarmaak. Die ding was: sy moes vir my leer hoe sy haar medisynehoring berei. So besit ek dan sewe medisynehorings. Ek het sewe jaar daar gebly. Die sewende jaar het hulle my 'los gemaak'. En ook is daar toe vir my 'n vers geslag.

In my sewende jaar is ek toe deur die ou vrou geleer, en was dit dat die ou man met my te doen gekry het. Hy het my geleer dat ek een plant vir drie siektes kan gebruik. So het hy my geleer om te onderskei tussen plante.

Die kragmiddel hiervoor is iets besonder: Dit is 'n beesvel. Hierdie ses dogters het met my saans op die beesvel geslaap. Dit was 'n 'proef' om te bepaal of ek in die nag as ek slaap ek aan hulle sou vat en sê:

"Vrou" — dan is ek nie 'n *ngaka* nie!

D.w.s. Ek moet hulle ignoreer. Dit waarvoor ek gekom het, dáárvoor moet ek daar wees.

Jy moet vir drie of vier dae met hulle wees; hy sal vir jou sê hoe.

A.5

Ke robala mo letlalong le. Ke le le sugilweng le le boleta la kgomo. Le lengwe la adilwe; le lengwe re a le apara. Jaanong ke ithoballa fela. Ke ntse le bone malatsi a mane a, ke gona a ba farologanya.

Ba tsamaya ba yo bolella ntataabona, ba re: "Nyaa ke motho fela." Ke go re: o na le metlholo: lenaka la kgomo. O ne a njesitse tshitlho.

Morago ga malatsi a le mane a yo nthaya a re: "Ke go neela bongaka. Malatsi a o a bonang a, oo lala nageng, oo tlhola kwa teng mme le bosigo bo. Malatsi a mabedi a, o tla bo o bowa kwa ke go romang teng, o le nosi. Mme o tla tlhoka dijo."

Ke gona, a ntsa'a a nkisa teng. Ge re fitlha teng, re bonye bodiba ba metsi. Go tlile timelo mo go nna ge a nthaya jaana. Athe o na a ntowa ge a mpha tshitlho: Ga ke itse. Gore mowawaaka o swe, ke ne ke dumele fela se a ka se bolelang. Ke tsamaile. Na ka bona *ke tsena mo teng ga bodiba* fela. Ka tlogela diaparo kwa ntle. O ntheile a re: "O tla bona motho ka fa teng. Modimo o tla go tsa'a."

Ke retsella fela. Ga o betwe, le matlho a gago ga a bullale. O no o leba-leba jaaka o ntsi fela. Noga ga e teng e ya tle e bullale. E leba-leba fela, noga. Ga e nke e robala, noga, aikhonal

Tshitlho ele, o ne a e mpêga mo tlhogong mme a ntlhaba. A ntlhaba, a ntlaba. Ke go re a tsaya dibotlolo tse di 12. Engwe le engwe o thibolla molomo wa yona. Ge a ntshwara ka tlhogo ekete nka tlhatlhamologa tlhogo e. Ge a ka tsaya botlolo engwe a re o ka ntshwara kafa, ekete e tla thathamoga yaanal

Ek slaap op hierdie vel. Dit is 'n saggebreide beesvel. Die een word oopgesprei, die ander een bedek ons ons mee. Ek gaan dan sommer slaap. Ek het die vier dae saam met hulle gebly en daarna het hy hulle geskei.

Hulle het toe vir hulle vader gaan sê: "Nee dit is sommer net 'n mens." Dit meen hy het wonderwerke, dié beeshoring. Hy het my van dié verkoolde kragself laat eet.

Na vier dae het hy vir my gesê: "Ek gee die *ngaka*-skap aan jou. Hierdie dae wat jy sien, gaan jy in die veld slaap. Jy gaan die dag daar deurbring en ook hierdie nag. Hierdie twee dae, en dan kom jy weer vanwaar ek jou heen stuur, net jy alleen. En jy sal nie kos hê nie."

Hy neem my toe daarheen. Toe ons daar aankom, sien ons 'n diep waterkuil. Oor my het daar 'n 'verdwaling' gekom toe hy so vir my sê. Maar al die tyd 'het hy my getoor' toe hy my die 'verkoolde kragself' gegee het: Ek weet niks. Dat my persoonlikheid ('gees') moes sterf, moes ek net glo wat hy mag sê. Ek het gegaan. Ek het net gesien hoe ek in die waterkuil ingaan. Ek het my klere buite gelaat. Hy het vir my gesê: "Jy sal 'n mens daarbinne sien. 'Modimo' (God) sal jou neem."

Ek het net ingegly. Jy stik nie, en ook jou oë gaan nie toe nie. Jy kyk en kyk net soos wat jy gewoond is. Daar is nie 'n slang wat sy oë toemaak nie. 'n Slang kyk al die tyd. Hy slaap nooit nie, 'n slang, gladnie!

Daardie verkoolde kragmiddel het hy op my kop gesit en my ingekerf. Hy het my oor en oor gekerf. Hy het naamlik twaaf bottels geneem. Hy haal een vir een se prop af. As hy daarvan op my kop smeer, dan voel dit of hierdie kop uitmekaar kan spat. As hy die een bottel neem en my hier raak, voel dit of dit dáár wil bars!

A.5

Setlhare se se tsamaya yaana: se bula tlhogo yaaka e. Go tloga mo thini ya tsebe e yo tlolela ka kwa thining ya bobedi. Botlolo ya boraro o tlo go tshwara dithwe tsa mabogo. Ge a tshware fa, le swa lolotlhe. Kae le kae fa a go tshwarang teng, le leoto, le swa lolotlhe. Le ge o ka le nôta ga o utlwe, Ke *molekô* (6) o sele, kafal

Ge a tsaya mafuranyana ale a a baya mo lengetaneng, a ba a ngatha *tshitlho* ele a e lokela mo teng, a e tliaolosa ... ke go re o ka re ke *lebêko*. (7)

Leswalo (8) le ke lebêkô; lona le la banna bagolo, la dinko. Ke gona o tla tsayang *tshitlho* ele a e gola a e kgobokanya mo lebogong la gagwe e ntse e tliaologa, mme ga e mo fise.

Ka moo, a re: "Tsa'a o jel Diatla tsaago di ye kwa morago o jel Ge o le fa o noga! "

Mme ke be ke tsaa ke latswa lebogo la gagwe, ke be ke fetsa ke re:

"Ngaka, ke noga. E a loma ebile e a phedisa! "

"Ka moo, ke go fa dilo tse, mme o fetogile. Ke tlaatla ke go fetola mogopolo. Morago ga dingwaga di supa, ke tlaatla ke go fetola. Jaanong o tla boela mo moweng wa gago le mo tshwannong."

Hierdie medisyne werk so: dit maak hierdie kop van my oop. Dit begin by hierdie oorgat en spring oor na die tweede oorgat. Met die derde bottel gaan hy aan jou arms ge gewrigte smeer. As hy hier raak, gaan jou hele arm dood. Net waar hy aan jou raak, en jou been, gaan heeltemal dood. Selfs as jy dit sou knyp, voel jy niks. Dit is 'n ander soort 'kragmeting met toordery', (6) daar!

As hy daardie salfies neem en in die potskerf sit, en dan van daardie 'verkoelde kragself' afknyp en dit daar in sit en dit laat smelt ..., dan sal jy dink dit is 'n neuskrapper, (7) (soos dit jou neus irriteer).

Hierdie 'voorspoedsalf' (8) is 'n neuskrapper; daardie soort van die ou manne vir die neus. Dan neem hy van daardie verkoelde kragself, krap dit bymekaar en sit dit in sy hand terwyl dit nog gesmelt is, maar dit brand hom nie.

Hy sê dan: "Neem en eet! Laat jou hande agtertoegaan en eet! Soos jy hier is, is jy 'n slang! "

Ek neem dan en lek sy hand en maak dit klaar en sê:

"Ngaka, ek is 'n slang. Hy byt, en ook laat hy lewe! "

(Hy sê dan) "Daarom gee ek hierdie goed aan jou, en jy is nou verander. Ek sal weer kom en jou denke verander. Na sewe jaar, sal ek kom en jou verander. Nou sal jy weer terugkeer na jou persoonlikheid en soos jy was."

A.6

TLHATLHOBBO YA NGAKA KA BOLWETSANA

(Kgatla-ngaka, Saulspoort 26.6.62)

Ngaka ge re mo tthatlhoba go bona gore a o itse bongaka, re mo naya ngwana o o lwalang bolwetse ba *bolwetsana*. (1) Kegore ngwana ó ke fitlhela a itshwara mo dinkong, le mo matlhong, le mo molo-mong. Ke gore o a inôta-nôta.

OM 'N NGAKA UIT TE TOETS MET SKURFSIEKTE

As ons 'n *ngaka* wil uittoets om te sien of hy die *ngaka*-kunde ken, dan gee ons hom 'n kind wat ly aan 'skurfsiekte'. (1) D.w.s. ek vind dat hierdie kind aan sy neus vat-vat, en aan sy oë en sy mond. Met ander woorde hy knyp-knyp homself.

(6) *molekô*: 'n probeersel', d.w.s. 'n poging om te toor.

(7) *lebêko*: die been-of yster-'lepeltjie' om die neus mee skoon te hou.

(8) *leswalo*: 'n 'vetklont-preparaat wat van verskeie plante en ander *diphoko* (kragmiddele) saamgestel is. Dit word aan die liggaam en gesig gesmeer as 'n 'gelukbringer'.

(1) *bolwetsana*: jeuksiekte, skurfsiekte, 'scabies'.

A.6

Ngwana o pōpōta, ke gore fa o le ngaka o tshwanetse gore o bo itse ngwana. Le go tshodisa mmaagwe, ge a sa tshole ngwana. Ke gore ngwana o mo thae mo popelong ya mmaagwe.

Kalafi ya bolwetsana ke: *Legetla* (2) la setlhare. Ba bangwe, ke legetla la noka, re le bitsa *Legopō*. (3)

Legetla la setlhare, ke bitsa bana ba 'nêkesetōrō' ka 'a ba *arametsa* (4) ka Legetla la setlhare, mme le na le motswako.

Motswako wa ntlha ke *Sebati-bogogo*. (5) Ke phologolo, e a phela. Di iphitlha mo lekwating la *Mooka*. (6)

Ge o ka tlosa lekwati la teng o ka fitlhela di tshaba. Ke tsone *Sebatibogogo*.

Legetla la noka lona, motswako wa lone ke *thete* (seboko se se nang mo sakeng).

Tsotlhe tse o a di tlantlanela gongwe. Di fsa mmogo le setlhare se sa *Legetla*, mme ke a di mo *arametsa*. Ga a sen' o di *aramela* ke *tša'a tshidi* e ya teng, ke tlhakanya le mafura a podi. Yaanong ke a mo *logetsa* mo dinkong le mo ditsebeng.

Ke be ke tsaya *Sebatibogogo* se se phelang, kampo *thethe* e e phelang, ke se baya mo tlhogong ya gagwe fa ke ne ke *thala* (7) teng ka tshitlho, ka dira sefapano mo tlhogong ya gagwe.

Ke a se tlogela gore se tle se tsamae go tloga fa tsebeng engwe go ya kwa tsebeng engwe. Se tla tsama'a se ja tshitlho e go ya kwa tsebeng engwe.

Om 'n kind (te genees) is moeilik, d.w.s. dat as jy 'n *ngaka* is dan moet jy 'n kind ken. En ook om sy moeder te help met die bevrugting as sy nie 'n kind kry nie. Dit beteken: jy moet die kind reeds in die baarmoeder beveilig.

(Kinder-) 'Siektetjie' word genees met die plant *Bulbine stenophylla* (2). Andere neem 'n rivierplant wat ons noem *Legopō*. (3)

Die *Bulbine stenophylla* plant (gebruik ek deur) die buurkinders te roep en laat hulle 'wasem intrek', (4) van hierdie plant; maar dit het dan die versterker.

Die eerste versterker is 'n boombasgogga. (5) Dit is 'n diertjie; hy lewe. Hulle versteek hulleself onder die bas van die soetdoringboom. (6)

As jy die bas aftrek sou jy hulle vind waar hulle vlug. Dit is hulle, die boombasgoggatjies.

Die rivierplant se versterker is die miswurm wat in die beeskraal bly.

Jy stamp hulle almal saam fyn. Hulle verkool saam met hierdie *Legetla* plant, en ek laat hom daarmee die warm dampe inasem en sweet. Nadat hy dit ingeasem het, neem ek hierdie poeier en meng dit met bokvet. Ek smeer hom dan daarmee in, in sy neus en ore. Ek neem dan 'n bietjie poeier en laat hom dit insluk.

Ek neem dan die boombasgogga wat leef, of die lewendige miswurm, en sit dit op sy kop waar ek met die salf 'n streep getrek het (7) en 'n kruis gemaak het op sy kop. Ek los dan die gogga sodat hy kan loop van die een oor na die ander. Hy sal loop en hierdie salf eet tot by die ander oor.

(2) *Legetla*: (Pl. 483). *Bulbine stenophylla* Verdoorn.

(3) *Legopō*:

(4) *arametsa*: wasem intrek, gewoonlik deur onder komberse te laat sweet, of die middel op gloeiende kole te gooi.

(5) *Sebatibogogo*: boombasgogga.

(6) *Mooka*: *Acacia Karroo* (Hayne) soetdoring.

(7) *thala*: 'n streep trek; in hierdie geval met 'n lemmetjie die hare afskeer van oor tot oor, en van voorkop tot nek in 'n kruisvorm, en dan smeer.

A.6

Ke be ke se tshwara ke be ke se ba'a fa phatleng, se tsamaya se ja se ya kwa morago go ya fa phogwana, se ja se re 'tsi-tsi-tsi'. Se a mo loma, mme se feta se ya kwa morago.

Jaaka ge se mo loma yaana, ngwana o tla lla. Ke tla be ke se tsa'a, ke yo batla setlhare sa mosu se se suleng, ke feta ke se ba'a mo teng, se a be se tshaba se yo iphitlha. Mme se tshabile ka bolwetse bole.

Ngwana o tla robala ka yona nako e. A ka fetsa 'iri' kampo 'iri' tse pedi a ntse a robotse. Seo se tlaa supa gore ngwana o fodile, ka nako eo ge ke sen'o mo arametsa.

Kalafi ya bogolo ke *Legetla*. Ge ele seboko, sone se tsamaa mo mosuteleng wa dikgomo. Le sone se tliho tsaya bolwetse ba ngwana. Se ile le bona jaaka ge nka tlhoka Sebatibogogo.

A.7

GO NEELA BONGAKA (Kgatla-ngaka, Saulspoort 1962)

Ngaka ge e neela ngwana wa gagwe boswa ba dipheko, o mo naya sephiri sotlhe se a nang naso. O nna nae kwa nageng, gobane o o tsola a nna a sa ikatega. Le ene morwa wa gagwe o tshwanetse go nna a sa ikatega, mo godimo ga letlalo la kgomo, le le thailweng ka ditshitlho tsa bo-rraagwe.

Ka mo a mo laela se se dirafalang le se a tiholang gore se dirafale.

Kgomo eo e yo bolaelwa kwa nageng; ke e ntsho. Ga go na *sethwe* (1) sa yona se se tla yang gae. Ke go re *sethwe* sa yona se se yang, ke se se leng mo 'nakeng.

Ek vang hom dan en sit hom by die voorkop, dan loop hy en eet agtertoe tot by die fontanella. Hy loop en eet 'tsi-tsi-tsi'. Hy byt hom en gaan dan verby agtertoe.

Soos wat hy hom so byt sal die kind huil. Ek neem dan die gogga en gaan soek 'n haak-en-steek doringboom wat dood is, en ek sit hom dan daarin, en hy vlug dan om hom te gaan versteek. Maar hy het dan gevlug met die siekte.

Die kind sal op daardie oomblik insluimer. Hy sal 'n uur of twee slaap. Dit sal toon dat die kind gesond is vanaf die oomblik wat ek hom die kruiedampe laat inasem het.

Die eintlike genesing is die Bulbine stenophylla plant. Wat die wurm betref wat in die beesmis bly, die neem ook die siekte van die kind weg. Dit dra die siekte weg indien ek nie 'n boombasgogga kan kry nie.

OM DIE NGAKA-KUNDE OOR TE DRA

As 'n *ngaka* aan sy seun 'n erfenis van kragmiddele oordra, dan gee hy aan hom die hele geheimenis wat hy besit. Hy bly saam met hom in die veld, want hy gaan uittrek sodat hy heeltemal nakend is. Ook sy seun moet nakend wees, bo-op 'n beesvel wat voorberei is met die kragstalwe van sy voorvaders.

Hier op die vel verduidelik hy aan hom wat gebeur en wat hy doen en wat hy gaan teweegbring.

Daardie bees gaan in die veld geslag word; dit is 'n swarte. Geen deel van hom sal huistoe gaan nie. Dit wil sê die gedeelte daarvan wat (huistoe) sal gaan, is dié deel wat in die (medisyne-) horing is.

---

(1) *sethwe*: Sotho vir ledemaat, stuk (gedeelte) Tsw. *tokollo*.

A.7

Se re buang ka sona ke *kgorwana*.⁽²⁾
'*Khupamarama*,⁽³⁾ ke swa le yona'.
Kegore sephiri sa bofelo.

Letlalo le le a *thaiwa* ⁽⁴⁾ le sale metse.
Jaanong ge le sen' o fetsa go 'bêrêka', wena
ngaka o feditse ka lona; le na le tiro la teng,
le nosi.

Ke la *tladi* ⁽⁵⁾. O bontshwa gore ge le
sen' o ôma, o tsa 'hamore' ya ponto tse
nne ...

Waar ons van praat is die
'geheimenis'. ⁽²⁾ 'Die geheim, ⁽³⁾
ek sal met hom sterf.' Dit wil sê dis
die laaste geheim.

Hierdie vel word 'gedokter' ⁽⁴⁾
terwyl dit nog nat is. As julle dan nou
klaar 'gewerk' het, dan is jy wat dokter
daarmee klaar; hy het nou sy eie werk.

Dit is vir weerlig. ⁽⁵⁾ Aan jou word
getoon hoe, nadat die vel drooggeword
het, jy 'n vier-pond-hamer neem ..

A.8

BONGAKA BA SETSWANA
(Kgatla, Mochudi ⁽⁶⁾. 1951)

Bongaka ba Setswana bo e leng ba
nnete, ga bo *ilane* ⁽⁷⁾ le tumêlô.

Bo tsamaisana mmôgo. Se se ilanang
le bodumedi ke boloi. Bongaka bo bo
alafang motho, a fole ga bo ilane le
bodumedi.

Jêka morena L. kampo Dr. Livingstone
a le moruti ebile e le ngaka. Le wena o
ka ba'a ngaka ebile o le Mokreste;
ga bo re sepê.

Bongaka bô bongwe bo alafa fêla bo
sa tshole ditaola. Ke 'ngaka tse di
tshopywa, ⁽⁸⁾ Ke ge o itse ditlhare tse
di alafang fela. Ga bo ilane le tumelo.
Mme ngaka o, a ka ba'a le o a mo laolelang
ka *ditaola*. ⁽⁹⁾

**NGAKA-PRAKTYK ONDER DIE
TSWANA**

Die ware Tswana geneeskunde
(*Ngaka*-praktyk) is nie in botsing ⁽⁷⁾
met die (Christelike) geloof nie.

Hulle bevorder mekaar. Wat in
botsing kom met die (Christelike)
geloof is toordery. Die *ngaka*-praktyk
wat 'n mens dokter dat hy gesond word
bots nie met die geloof nie.

Soos Dr. L. of Dr. Livingstone wat
'n leraar is en terselfdertyd ook 'n
geneesheer. Jy kan ook 'n *ngaka*-
(geneesheer)wees en terselfdertyd 'n
Christen; dit maak nie saak nie.

Die een soort *ngaka*-praktyk 'dokter'
eenvoudig sonder dolosse. Dit is
dingaka wat 'poenskoppe' is. ⁽⁸⁾ Dit is
wanneer jy plante ken wat net genees.
Dit kom nie in botsing met geloof nie.
Maar hierdie ngaka kan dan een hê wat
vir hom dolosgooi met dolosse. ⁽⁹⁾

-
- (2) *Kgorwana*: *kgoro* et *ana*, dus moontlik 'die klein opening; dit beteken hier: geheimenis.
(Hy wou egter nie verder verduidelik nie.)
- (3) *Khupamarama*: die groot bitterappel. Sy wortel maak jou 'onsigbaar'!
(Pl. 35) *Solanum incanum* L.
'*Khupamarama ke swa le yona*': 'n uitdrukking meermale gebruik: "Ek sterf met die
geheim".
- (4) *thaya*: is die behandeling van 'n voorwerp om dit te beskerm teen toordery.
- (5) *tladi*: Die weerlig, bliksemstraal, word gesien as 'n wit voël wat van die see af kom, en
met 'n bliksemstraal slaan waar hy heen gestuur word. Hier is 'n sporadiese aan-
duiding van hoe die *ngaka* nakend op die uitgedroogde beesvel staan en met 'n
groot hamer die droë vel 'n hou gee, en self ook in die lug wip. Die weerlig 'tref'
dan die voorwerp of mens wat hy besweer het.
- (6) Hierdie segsman is 93 jaar oud, gebore in 1858 en het groot geword onder die Boere.
Vanaf 1885 is hy 'n Christen in die N.G. Send. Kerk.
- (7) *ilana*: om mekaar te vermy; in botsing te kom met.
- (8) *ngaka e tshopywa*: 'n 'poenskop'-dokter; een wat nie horings het nie; dus sonder dolosse.
- (9) *ditaola*: van *laola*, om 'n wet voor te skryf.

A.8

Ngaka e e tsamayang ka ditaola ke ngaka ya ditaola fêla

Mme mo' bona e tona ke e tsopywa. Ngaka e nyane ya ditaola e tla mmolella bolwetse, mme ke ene o o tla mo fodisang ka ditlhare.

Bongaka ba Setswana bo na le tiro e kgolo Ditiro tsa yona ke:

Go alafa bolwetse;
Go batla se se timetseng;
Pheko ya marumo;
Go tha'a motse, kampo
lesaka, kampo tshimo.

Bakgatla, jaaka re ba bona ba tswa kwa ntweng mme ba bowa, go sa swa ope, ge e se wa bolwetse fêla, ke ka baka la pheko a-marumo.

Bolwetse, mo metiheng ya kajeno, bo mefuta mebedi. Go bolwetse ba Modimo; gape go bolwetse bo bo dirwang ke batho; ba boloi.

Bolwetse ba Modimo bo ka alafywa ke ngaka ya Setswana, ebile bogolo dingaka tsa Sekgoa. Mme ge e le bolwetse ba boloi, dingaka tsa Sekgoa ba a palwa. Go ka kgona fela dingaka tsa Setswana.

Dingaka tse di re tsetseng tsa bontate, di ne di sa bue maaka. Go diragala jaaka ba boletse, mme ba bonye ka ditaola. Ba be ba bolele gore motho wa gago o o lwalang o, o na le mogopolo gore o loilwe. Mme ba re: "Ga se boloi, ke ba Modimo"; mme ba mo alafe, mme a fole.

Ge e le ba boloi, ba re: "O loilwe". Ba be ba bolele *dijeso* (1) tse a loilweng ka tsona; mme ba di ntshe mo mothong mme o di bone ka matlho a gago.

Mme ba go nee ditlhare tse o tla di nwang, mme o fole.

'n *Ngaka* wat met dolosse rondgaan word net 'n *ngaka* van dolosse genoem.

Maar tussen hulle (twee) is die 'poenskop' die belangriker een. Die geringer *ngaka* met die dolosse sal die siekte aan hom bekend maak, maar dit is hy (die poenskop) wat die kranke gesond maak.

Die Tswana *ngaka*-praktyk het 'n baie belangrike taak. Die funksies daarvan is:

Om siekte te genees;
Om iets wat verloor het te soek;
'n Kragmiddel vir wapens (te berei);
Om die stat te beveilig, of die beeskraal, of die landerye.

Soos ons die Bakgatla sien waar hulle teruggekom het van die oorlog sonder dat een dood is behalwe dié van siekte alleen, is dit as gevolg van die 'wapenkragmiddel.'

Siekte, vandag, is van tweërlei aard. Daar is die siekte (wat) van God (kom); en ook is daar die siekte wat deur mense veroorsaak word. deur toorderye.

Die siekte (wat) van God kom kan deur 'n Motswana *ngaka* genees word, maar eerder nog deur Blanke dokters. Maar wat siekte van toorderye betref, is die Blanke dokters nie in staat (om dit te genees nie). Slegs Tswana 'dokters' kan dit genees.

Die *dingaka* wat aan ons die lewe geskenk het (geboorte gee), van ons vaders, hulle het nie onwaarhede vertel nie. Dit het gebeur net soos hulle gesê het, en hulle het dit vooruit gesien met die dolosse. Dan sê hulle: Hierdie pasiënt van jou wat siek is, jy is van mening dat hy getoor is. Hulle sê dan: "Dis nie toorderye nie; dit kom van God"; en hulle behandel hom en hy word gesond.

As dit van toorderye is sê hulle: Hy is getoor", en hulle vertel dan wat die 'opvreter' (1) is waarmee hy getoor is; en hulle haal 'die vreters' uit 'n mens uit en jy sien hulle met jou oë.

En hulle gee dan vir jou medisyne wat jy moet drink, en jy word gesond.

(1) *dijeso, sejeso*: is 'n lewendige ding (vlêrmuis, padda, slang, krokodil, ens.) wat deur toorderye in jou maag is, en nou besig is om jou op te vreet.

A.9

**NGAKA E E FETLHANG,
LE E E KOLOPANG**

Ke rata ngaka e e itseng go fetlha bogolo go ngaka e e kolopang. (1)
Ke go re yo o fetlhang, ba ba mo lekang o a ba fetsa; mme a se na molato, ka a na a iphemela.

Yo o kolopang, o itlhokisa lesego mo tshireletsong ya batho.

DIE NGAKA WAT AFWEER, EN DIE EEN WAT 'GOOI'

Ek hou van 'n *ngaka* wat weet hoe om (toordery) af te weer, eerder as 'n *ngaka* wat (toordery) 'gooi'. (1) Want die een wat afweer, roei hulle uit wat hom probeer (onder kry); en hy het geen skuld nie aangesien hy homself verdedig het.

Hy wat (toordery) gooi, ontnem homself die seën om mense te kan beskut.

A.10

MOLEKO WA DINGAKA
(Kgatla-ngaka, Saulspoort, 1963)

Mogolorô (2) ke *moleko* (3) wa dingaka.

Ge ngaka e tswa kgakala, mme e fitlhela o ntse o tshageditse motse, e sa tsena ka wena, o tliilo lemoga ge ene a ka ipona bokaone mo motseng o wena o tshwanetseng wa o swela.

Le gona a sa begwa fa pele ga kgosi. A feta a ikalafela fela.

Ke mo naya 'beke' e lengwel Le bone ba ba tswang 'o mo tsaya; ga a kitla a ba laela!

Pelo ya'agwe e tla *thema*. (4) Mme o tla ikisa le naga fela. O tla itharabologelwa a le mo gare ga naga, kgotsa a le kwa'abo. Ke mo leki'e ka *Mogolorô*.

Mogolorô ó ke o sila boleta fela, ke a kopanya le *seruufele* (5), le *Moneelwa*. (6)

Jalo ke tsaya lerole le ka lebogo laaka la molema, ke utlwile leina la gagwe, ke boditse ka lona.

DINGAKA SE KRAGMETING MET TOORDERY

Die bobbejaandruif (2) is 'n 'kragmeting met toordery (3), van die *dingaka*.

As 'n *ngaka* van ver af kom, en hy kom en vind dat jy nog (julle) stat beskut (met kragmiddele), en hy hom nie by jou aanmeld as hy in (die stat) kom (werk) nie, dan sal jy agterkom dat hy kan dink hy is beter (as jy) in die stat waarvoor jy jou lewe moet gee.

En ook is hy nie by die kaptein aangemeld nie. Hy gaan sommer voort en begin op sy eie om (mense) te behandel.

Ek gee hom een week! En ook hulle wat hom ontbied het; hy sal nie eers kans kry om hulle te groet nie!

Sy hart sal stol (4). En hy sal sommer doelloos rond dwaal. Hy sal tot sy verstand kom as hy in die eensame veld is, of as hy weer by sy tuiste is. Ek het hom beproef met die bobbejaandruif.

Hierdie bobbejaandruif maal ek net fyn, en meng dit met 'n mot (schoenlapper) (5) en met die *Moneelwa*-plant. (6)

Dan neem ek hierdie poeier met my linkerhand, nadat ek reeds sy naam gehoor het en ek dit (nou) uitgeroep het.

(1) *kolopa*: Om te gooi. Die gebruikelike uitdrukking vir toordery werp na iemand.

(2) *Mogolorô*: *Cyphostemma* sp. cf. *sandersonii*. (Pl. 554) bobbejaandruif.

(3) *moleko*: 'n kragmeting met toordery.

(4) *thema*: stol, dik word soos dikmelk; hy sal kragteloos word.

(5) *seruufele*: 'n mot of schoenlapper.

(6) *Moneelwa*: 'wat aan jou gegee word'. (?)

A.10

Ke a mmita gararo ka leina la gagwe.

Ek roep hom drie keer op sy naam.

Ke se bulla ka moya waaka, ke mo
liletsa phala, (7) ke re:

Ek blaas dan (die poeier) met my asem
weg en fluit vir hom op die beenfluit (7)
en ek sê:

“A golore! (8)
A seke a itse kwa a yang!
A iphithele a le
kwaabo-ene! ”
Gape, ga a nke a rata go tlhola a boal

“Laat hy mal rond dwaal! (8)
Laat hy nie weet waarheen hy gaan nie!
Laat hy homself eers weer by sy eie
huis vind! ”
Hy sal ook nie weer lus hê om terug te
kom nie!

A.11

NGAKA LE BADIMO BA GAGWE

'N NGAKA EN SY VOOROUERGEESTE

(Kgatla-ngaka, Rustenburg distrik, 1962).

Jaaka ge ke le ngaka, nka seke ka
alafa fela kwa ntle go badimo baaka.
Ke gore go ka seke ga feta malatsi a
mabedi ke ese ke kopane le bone ka
thapelo.

Soos wat ek 'n *ngaka* is, kan ek nie
eenvoudig net behandel sonder die
medewerking van my (afgestorwe)
voorouers nie. Dit beteken dat daar geen
twee dae verbygaan waarin ek nie met
hulle in verbinding was deur die gebed
nie.

Ke gore le ge ke *tlhama lenaka*, (9)
kampo *leswalo*, (10) ke tshwanetse
ke le kopê mo go rre. Mme o tla
ntaela mo torong gore ke tsenye eng
mo teng.

Dit beteken dat selfs as ek 'n medisyne-
horing berei, (9) of 'n 'voorspoedsalf', (10)
dan behoort ek dit van my vader te vra.
En hy sal dan aan my opdragte gee in 'n
droom oor wat ek daar moet byvoeg.

Jalo ge leswalo lè, lé tliilo sebetsa
ka mokgwa o ke le kopileng ka lona.

So dan sal hierdie 'voorspoedsalf'
werk op dié wyse wat ek in die gebed
gevra het.

A.12

TUMELO YA NGAKA

GELOOF VAN 'N NGAKA

Se ngaka a se rutilweng ke batho
ba pele ba ba tsofetseng, – mo tumelong
ya gagwe ge a rutiwa medi le kutu ya
ditlhare – mo tumelong eo, a se dire,
e seng mo go rateng ga gagwe. A dire
go rata ga ba bogologolo, ba ba neng
ba *tlhama dinaka* (11) tsa mehuta ka
metlholo ya dinaka.

Wat 'n *ngaka* geleer is deur die vroeëre
ou mense, – volgens sy geloof as hy geleer
word aangaande die wortels en stamme
van die plante – dan moet hy dit in
daardie geloofsvertroue doen en nie
volgens sy eie wil nie. Hy moet handel
volgens die begeerte van die ou mense,
hulle wat verskillende soorte horings
berei het, (11) met wonderwerke van
horingbereiding.

Boammaaruri bo, o swa a na le bona,
ele boammaaruri; ga bo fetoge mo go
ene.

Met hierdie waarheid sterf hy dat dit
nog vir hom waar is; dit verander nie in
hom nie.

(7) *mo liletsa phala*: 'om vir hom die fluit te blaas': die bobbejaan-, pou-, weerligvoël- of mens-beenfluit, wat om die *ngaka* se nek hang en wat hy in sulke gevalle blaas.

(8) *go golora*: om mal rond te dwaal of hardloop.

(9) *go tlhama lenaka*: om 'n medisynehoring met 'n kragmiddelpreparaat te vul.

(10) *leswalo*: 'n vetklontmengsel van plante wat gebruik word om voorspoed te verseker.

(11) *go tlhama lenaka*: die maak en vul van 'n horing met kragmiddele.

A.12

Dinaka di nne, go na le:
ya ntwā,
ya lenyaio,
ya mosepele,
ya *phetolo ya dinaka* (12)

Lenaka la motse le tswa mo tshireletsong
ya lenaka la ntwā, kegore ya marumo (13)

Daar is vier horings; naamlik:
die van oorlog,
die van die huwelik,
die van 'n reis,
die van die verandering van horings. (12)

Die horing vir die stat kom uit die
beskutting van die oorlogshoring, d.w.s.
die een vir wapens. (13)

A.13

NGAKA KWA MOTSENG WA BADIMO
(Kgatla-ngaka, Rustenburg distrik, 7.3.63)

Kana ngaka e ka seka ya dira kwantle
ga Badimo. Go rialo ke gore mo
kalafing yotlhe ya gagwe, o tshepile bone
badimo ba gagwe.

A ke re: go na le mosima o o bidiwang
Madimatla ntlheng ya 'Thabeng ya
manong' go pōta Thabazimbi kwa pele.
Ke dumela gore e ka baa 'dimaele' di le 'forty'
go tloga Thabazimbi go ya kwa teng.

Teng koo, ge o ka fitlha, o tla utlwa
tsotlhe tse Modimo o di bopileng gam-
mōgō le motho o Modimo o mmopileng
ka mefuta yotlhe ya *metlhōbō*. (14)

Mme *metlhōbō* yotlhe e simologile
ka kgomo le nku le podi le kgogo.

Kwa teng o tla utlwa mokoko o lla.
E namagadi e
tsamaisa bana mme o sa e bone;
o utlwa 'Kur-kur-kur-kur'. Kgomo e lla
ka mo teng, le namane ya yona. Mme
motho o utlwa a gama ka mo teng:
O utlwa a re: 'kūr, kūr, kūr, kūr' ge
maksi a tsena mo *morufaneng*. Le
mosadi a setla, moduuetso o letswa.

Ke gore ke one motse wa badimo,
ebong batho ba *metlhōbō* yotlhe.

Ge o tsena mo teng, ke mosima o
o motona o o ka fetang ntlu. Go lesedi
ka mo teng le dinoka tsa metsi, tse
di tshelwang.

**DIE NGAKA BY DIE VOOROUERS
SE TUISTE.**

'n *Ngaka* kan natuurlik niks doen
sonder (die hulp van) sy voorouer(geeste)
nie. Dit beteken dat in sy hele genesings-
praktyk vertrou hy op hulle: sy afgestorwe
voorouers.

Laat ek so sê: Daar is 'n gat wat
Madimatla genoem word aan die kant
van die 'arensberg' (Kransberge) ander-
kant Thabazimbi. Ek dink dit sal omtrent
40 myl wees van Thabazimbi tot daar.

Daár, as jy daar sou kom, sal jy alles
hoor wat God geskape het, asook die
mens wat God geskep het met al die
soorte skepsele (14)

En al die skepsele het begin met die
bees en die skaap en die bok en die
hoender.

Daar sal jy 'n hoenderhaan hoor kraai.
Die hen stap met haar kuikens rond,
maar jy sien haar nie; jy hoor net 'Kur-
kur-kur-kur'. Die koei bulk daar binne-
in en ook haar kalf. En jy hoor 'n
mens daar binne-in melk. Jy hoor:
'Kūr, kūr, kūr, kūr' as die melk val in die
melkemmer. Ook die vrou wat koring
stamp en die vrolike geluide gesing word.

Dit is omdat hierdie die tuiste (stat)
is van die voorouer(geeste), nl. die mense
van alle geslagte.

As jy daar ingaan dan is dit 'n groot
gat, groter as 'n huis. Binne is dit lig
en daar is riviere vol water wat mens
deurgaan.

(12) *phetolo ya dinaka*: die horing met kragmedisyne om ander horings te versterk, en te vernuwe.

(13) Dit beteken dat die horing om die stat te beskut ook van die preparaat in die oorlogshoring kry

(14) *metlhōbō*: skepsele (diere, voëls, ens.), geslagte.

A.13

Jaanong, ge ke tlhoka sengwe, ke etela badimo. Jaaka ma'loba ge ne ke tlhoka lee la legakabe, le le ntsietsang gore le e leng la le letonanyana ke le lefe mo maeng. Ke le ke tswang go le lôpa mo badimong.

Ke gore ge ke tse na fa mojakong wa teng, ke a rapela ka re:

“Modimo wa bo ntatemogolo.
Ke lôpa go badimo,
beng ba me,
gore o ba nee se ke se
lopang fano fa.
Gobane bona,
Wena o tla roma bona
Go mpha sona,
mesong ya kamoso phakela.
Ge tsatsi le tlhaba,
ke tlaa be ke le teng.
Ke lôpa lee la legakabe le le
ntsho mme e le le letonayana
le ke tla le fiwang ke lona badimo,
beng bame. Ke kopa go sebetsa
ka lona. Ke mmitsa wa batho.”

Go na le motho o o tliilong
'o arabana le wena ge o fetsa thapelo
fa. Ge o a bula fela o tliilo go arabela
mafoko a, gore se o se lopang ga se se
o se fanang. Ke gore á go dirise wena
fela ka sona. Mme go tliilo nna jaaka
wena ge o se dirisa.

Jaanong kamosô mesong ge o tla
fa, fa mosimeng o wa'Madimatle, se
o se lopileng o tla se fitlhela fa maoto
a gago a neng a eme teng.

Mme ga o kake wa se tsa'a kwantle
ga thapelo, wa se lebogela.

Mme bona: o a romilweng go go
na'a se o se lopileng, o a go bona
mme o tliilo go laela kaga selo se o se
kopileng; mme ga o mmone.

Go rialo go a ntshupegets a gore
badimo ba teng, mme ba a utlwa mera-
pelo ya rona bana ba bone, mme gape
gore baa re thusa go re naya tse re ka di
tlhokang.

As ek nou iets nodig het, dan gaan
kuier ek vir die voorouers. Soos nou die
dag toe ek 'n kraai se eier nodig gehad
het, wat my dronkgeslaan het oor watter
is nou 'n manlike een tussen die eiers.
Ek het toe gaan vra by die voorouers.

As ek naamlik ingaan by die opening
dan bid ek:

“God van my grootvaders,
Ek vra van die voorouers wat my
meesters is,
dat u aan hulle sal gee wat ek nou
hier vra.
Want hulle,
U sal hulle stuur
om dit vir my te gee,
môre-oggend vroeg.
As die son uitkom
dan sal ek hier wees.
Ek vra 'n swart kraai se eier, maar
'n manlike een, wat deur julle my
voorouergeeste, my meesters, aan
my gegee sal word. Ek vra dit om
daarmee te werk. Dit is 'n 'sameroeper'
van mense (wat ek wil maak)”.

Daar is 'n mens wat jou gaan antwoord
as jy die gebed hier voltooi. Net sodra
jy hulle (jou oë) oopmaak, dan gaan hy
jou oor hierdie woorde antwoord, nl. dat
dit nie iets is wat jy vir iemand anders
mag gee nie. Net jy mag dit gebruik. En
dit sal dan ook so gebeur, net soos wat
jy dit gebruik.

As jy dan nou môre-oggend hier kom
by hierdie gat van 'Madimatle', sal jy wat
jy gevra het vind waar jou voete gestaan
het.

Maar jy sal dit nie neem sonder om
te bid, waarin jy daarvoor dankie sê
nie.

Maar hulle: hy wat gestuur was om
vir jou te gee wat jy gevra het, hy sien
jou, en hy gaan vir jou opdragte gee
aangaande dit wat jy gevra het; maar
jy sien hom nie.

Dit wys vir my dat daar voorouer-
geeste is, en hulle hoor die gebede
van ons, hulle kinders, en verder dat
hulle ons help om vir ons te gee wat
ons nodig mag hê.

A.14

PHEMELO

(Kgatla-ngaka met Tlhako herkoms Botswana, 20.10.52)

Jaaka ge ke ntse yaana, ke iphemetse
mele wame, le lapa la me, le banake, ka
pheko ya me.

Ke gore le o o ka ntekang a re o a ntowa,
o tla ipona! A ka lwala, gongwe a ka swa.

Jaaka babatlhano ba nka ba balang ka
maina. O mongwe wa bona o dule
kokokotlwana ge antse a phela. Madi a
kile a mo rôba, ebile o dule mpa. E ne ele
ngaka ya kgosana, ene oo.

BESKUTTING

Hier soos ek nou is, het ek my liggaam
beskut, en my tuiste en my kinders, met
my beskermiddel.

Dit beteken dat wie ook al sou probeer
om my te toor, hy sal dit weet! (homself
sien). Hy sal siek word, of miskien sal hy
doodgaan

Soos die vyf wat ek met hulle name
kan opnoem. Een van hulle het 'n
boggelrug gekry terwyl hy nog geleef het.
Die bloed het hom gebreek, en ook het
hy 'n vet maag gekry. Hy was die
ngaka van die onderkaptein, dié man.

A.15

LESWALO LA NGAKA

(Kgatla, Botswana, 1952)

Leswalo (1) le a tshubiwa gore le
rapele matlhogonolo. Mme gape le ka
dirisiwa ka go e tshasa mo matlhong.
O e tshasa mo sefatlhegong, gore o bone
matlhogonolo. O e tshasa ka metlha
yotlhe. Ké bona bophelo ba motho.

Ge ke dira leswalo ke e dira ka
Mogokare (2); ke tsa'a matlhare a more
o, ke o sila, ke sen' o o omisa. Ke be ke
o tlhakanya le mafura a diphilo, a podi.
Gape go tla tsena mafura a phofu.

Le mafura a motho, mme e seng o
o suleng. Ke a omongwe o a robegileng (3)
kampo o bolailwe ke marumo.

Kampo nama engwe le engwe ya
motho mosweu kampo yo montsho. Go
tsewa a loleme, a phatla, a botonayana,
a bonamagadi, a 'mogolo 'a ngwana',
ke gore 'phate ya ngwana', kampo
lerapo le tlhogo kampo bôkô ba motho —
mosweu kampo montsho. Le ge e le
tsotsotlhe tse, di ka tsena mo leswalong.

Go ka tsena gape mafura a noga e
tona jaaka tlhware, kampo mokôpa,
kampo mafura a tau.

**DIE NGAKA SE VOORSPOED-
PREPARAAT**

Die voorspoedsalf (1) word gebrand
sodat dit kan bid vir seëninge. En ook
kan dit gebruik word deur dit aan die
'oe' te smeer. — Jy smeer dit aan die gesig
sodat jy die seëninge kan kry. Jy smeer
dit altyd aan. Dit is hoe 'n mens lewe.

As ek 'n voorspoed-preparaat maak
dan gebruik ek die *Mogokare*-plant.
Ek neem van die blare, en maal hulle
na ek hulle gedroog het. Dan meng ek
dit met vet van 'n bok se niere. Ook
moet daar eland-vet in kom.

Ook mensvet, maar nie van 'n mens
wat dood gegaan het nie. Dit moet van
een wees wat 'gebreek' (3) het of wat
gesnuwel het deur 'n assegaai.

Of enige vlees van 'n witmens of 'n
swart mens. Daar word van die tong
geneem, die voorkop, die manlike of
vroulike geslagsdele, die placenta of
te wel 'die kind se slaapmat', of die kop-
been of die brein van 'n witmens of
swartmens.

Of selfs ook al hierdie dele, kan in die
'Voorspoed-preparaat' kom.

Daar kan ook nog die vet van 'n groot
slang, soos 'n luislang in kom, of 'n
mamba of die vet van 'n leeu.

-
- (1) *Leswalo*: 'n Voorspoed-preparaat van ongeskroeiende plante en vet om aan die gesig en hare te smeer. 'n Stukkie kan ook gebrand word as 'n gebed.
- (2) *Mogokare*:
- (3) 'n Mens 'gaan dood' van kragvermindering maar jy verongeluk of sneuwel in 'volle-krag'. Dus kan daar ook liggaamsdele geneem word van 'n persoon wat verongeluk het.

A.15

Go na le morenyana o o ka tsenang mo leswalong, gatwe ke *Makgonatsotlhe*. (4) Ke go re ke selo se se sa pallweng ke sepe, ka le sona e le leswalo jaaka Mogokare.

Mo Setswaneng ga go na ope o a se nang leswalo. Ga a yoi! O mongwe le o mongwe o tshwanetse go ipatelela botshelo.

Leswalo la Mogokare le ke le tshotseng, ke la ngaka. Ge ke bona gore le a fela, ke tshwanetse gore ke le oketse le boele le ate gape.

Daar is ook nog 'n plantjie, wat in die 'voorspoedpreparaat' kan kom en dit word 'die-alles-regkry' genoem (4). Daar is niks wat dié plant nie kan regkry nie, aangesien dit self ook 'n 'voorspoedmiddel' is soos die Mogokare plant.

Volgens Tswana-gebruik, is daar niemand wat nie 'n 'Voorspoedpreparaat' het nie. Daar is nie een nie! Want elkeen moet vir homself die lewe soek.

Die Mogokare voorspoedpreparaat wat ek het is vir 'n *ngaka*. As ek sien dit word min, dan moet ek dit aanvul sodat dit weer meer kan word.

A.16

PABALLO YA NGAKA

Setlhare sa dingaka, se ba tlhapang ka sona, ke *Moragangaka*. (5)

Ba tlhapa ka sona gore ba se ke ba loiwa ke dingaka tse dingwe.

Ge motho a bona a jele se se sa siamang, o a o tsa'a a o phure, (6) a o metsi. Ka nakonyana fela o tlhatsa dijo tseo tse di sa siamang. Fela: o *tshwere*, (7) a seke a atamela dipitsa, ka go re dipitsa di ka seke tsa butswa sentle.

DIE BESKUTTING VAN DIE NGAKA

Die plant waarmee die *dingaka* was is die bosboekenhout. (5)

Hulle was daarmee sodat hulle nie deur ander *dingaka* getoor sal word nie.

As 'n mens merk dat hy iets geëet het wat nie goed is nie, dan neem hy (van) hierdie (plant), kou 'n stuk daarvan en sluk dit in. In net 'n kort tydjie braak hy daardie kos wat nie goed is nie. Net: 'hy het dit': (7) Hy moet nie naby die kosspotte kom nie, want die potte sal dan nie die kos mooi gaar maak nie.

A.17

MOTLHAPISO WA NGAKA

(Kgatla, Botswana, 1953)

Serokolo, (8) fa se tsena mo *motlhapiso*, (9) foo go tlhapa ngaka fela. O tlhapa *sefifi*. (10) Go rokokolla ke go tsosa mo borokong. Se tlhakana le *Takaphepa* (11) le *Mosimama* (12) le *Letsididi*. (13)

'WASMIDDEL' VIR 'N NGAKA

As *Carissa bispinosa Serokolo* (8) in die 'wasmiddel' (9) kom dan was net die 'verduistering' af. *Rokolla* beteken om uit die slaap te wek. Die plant word gemeng met 'die reinwit' plant (11) en sambokbossie (12) en 'die koele'. (13)

(4) *Makgonatsotlhe*: (Pl. 340, 252), *Sphedamnocarpus pruriens*. Juss. Szysz.

(5) *Moragangaka*: (Pl. 71) *Pittosporum viridiflorum* Sims. bosboekenhout, stinkbas.

(6) *go phura*: om iets soos 'n boomwortel te kou. Kos te kou is *tlhafuna*.

(7) *o tshwere*: 'hy hou vas'; 'hy het dit'. m.a.w. hy is baie sterk toegerus; in hierdie geval tot so 'n mate dat selfs die vleis nie sal gaar word nie!

(8) *Serokolo*: *Carissa bispinosa* L. Desf. ex brenan. noem-noem. 'n sagte wit skynbaar wortelkern uit N. Tvl. Dit het 'n baie skerp reuk en smaak, soos knoffel. Dit word van tyd tot tyd deur die *ngaka* gekou en op die dolosse gespuug om hulle 'wakker' te maak.

(9) *motlhapiso*: water met middele in vir besprenkeling.

(10) *sefifi*: 'n verduistering.

(11) *Takaphepa*:

(12) *Mosimama*: (Pl. 4) *Senecio longiflorus*. sambokbossie.

(13) *Letsididi*: 'n Waterplant wat 'koel' is en dus afkoel. 'n *Ngaka* se hande moet 'koel' wees sodat hy die hitte, koors, uit die pasiënt kan wegneem.

B.1

GO LAOLA BOLWETSE KA BOLA
(Kgatla-ngaka, Botswana, 1953).

Ge ke bileditswe molwetse, ke tloga ka thebele yaka ya ditaola. Mme ge ke tsena fa lapeng la molwetse ke a mo laola. Ke tla mo ra'a ke re: "Di khuele! (1) O re: 'Hu! Ke a lwala.'" O a di khuela, a re: "Hu! ke a lwala."

Ge di ka wa '*Lebôkôbôkô la noka*', e tla be e le gore molwetse o tsewa ke noka. Mme ba ntha'a ba re: "Mo alafe." Mme ge, ke tla re: 'Ditaola, a ko o di tsee gape o di khuêle.' Molwetse ke mo ra'a ke re: "O re: 'Ke batla magogodi a noka.'"

Mme o a di khuela, o di latlhela fatshe gape, a re: "Ke batla *magogodi a noka*." Ke yona pheko e e ka mo thusang.

Yaanong lewa la boraro le ke tla mo laolang ka lona gape e tla be e le *Moraro*. Ke mo ra'a ke re: "E re: 'Hu! Ke a folal' "

A re: "Hu! ke a folal " Di wela *Moraro*. Ke gore ke mo epele *Moraro* (2). Ke mo rarolle (3) ka ona, Ka gore o raregile.

Yaanong ke tla fetsa ka lewa la bofelo. Ke tla mo ra'a ka re: "Di tsee o di khuele gape o re: 'Di yeng thapo ka monate. Di goroge di robale.' " (4)

O a di khuela. O di latlhela fatshe. Di wêla *Lematla*. Ke gore: o tla tsoga. Ke mmatlele ditlhare. Ke tla mo êpêla *Lematla*. (6)

Ge a ka seka a fola, ke tla bona gore matsogo aka ga a monate, a bollo. (7) Mme ka tla batla melemo ke tlhapa ka yona, gore matsogo aka a tsidifale, ke tle ke kgone go alafa motho a fole.

OM SIEKTE TE DIAGNOSEER DEUR DOLOSSE.

As ek vir 'n kranke ontbied word, vertrek ek met my dolos-sakkie. As ek dan by die *lapa* (tuiste) van die kranke aankom, dan gooi ek vir hom (die dolosse). Ek sal aan hom sê: "Blaas op hulle (1) en sê: 'Hu! Ek is siek.'" Hy blaas op hulle en sê: "Hu! Ek is siek."

As hulle 'Pryslid van die rivier' sou val, beteken dit dat die kranke deur die rivier geneem word. Hulle sal dan aan my sê: "Behandel hom". Nouja dan, dan sê ek: "Die dolosse, neem hulle weer en blaas op hulle." Die sieke, ek sê vir hom: "Jy moet sê: 'Ek wil die opdrifels van die rivier hê.'"

Hy blaas dan op hulle en gooi hulle weer op die grond, en sê 'Ek wil die opdrifels van die rivier hê'. Dit is dan die kragmiddel wat hom kan help.

Die derde val waarmee ek vir hom dolos gooi sal dan *Moraro* wees. Ek sê aan hom: "Sê: 'Hu! Ek word gesond!'" Hy sê dan: "Hu! Ek word gesond. Hulle het *Moraro* geval.

Dit meen dat ek vir hom die *Cyphostemma* plant (2) gaan grawe. Ek 'knoop hom dan los' daarmee (3), want hy is vasgeveg.

Ek sluit dan af met die laaste val. Ek sê aan hom: "Neem hulle en blaas weer en sê: 'Laat hulle lyn toe gaan (4) met blydskap. Laat hulle tuiskom en slaap.' " (5)

Hy blaas op hulle, en werp hulle neer. Hulle val '*Lematla*'. D.w.s. hy sal gesond word. Ek moet vir hom medisyns soek. Ek sal vir hom Duiwelsdis (6) grawe.

As hy nie gesond word nie, dan sal ek sien dat my hande nie lekker is nie, maar 'warm' (7). Ek sal dan middels soek en daarmee was, sodat my hande kan koel word, en ek in staat kan wees om iemand só te behandel dat hy gesond word.

(1) *go khuela*: om met die oop mond asem uit te blaas soos op dolosse.

(2) *Moraro*: pr. (Pl. 592) *Cyphostemma sulcatus* C.A.Sm.

(3) Hy was verstrik deur die siekte en moet nou weer 'losgemaak' word.

(4) Die Tswana-*ngaka* het vroeër die dolosse aan 'n riempie gedra om sy nek.

(5) Nadat die dolosse 'gepraat' het gaan hulle weer 'slaap'.

(6) *Lematla*: (Pl. 553) *Dicerocaryum zanguebarium* (Lour.) Merril. duiwelsdis.

(7) As 'n dokter se hande 'warm' is – ritueel onrein – kan hy nie genees nie. Hulle moet 'koel' wees.

B.1

Ke tla ithapisa ka *Mosimama* (8) le *Serokolo* (9) le *Takaphepa* (10) le *Letsididi*. (11)

Mere yotlhe e, ke tla e tlhakatlhakanya ke e thuga (12) ke e loka mo metsing mo lengeteng (13) Ke tlhapa ka ona, mmele otlhe o, gore mmele waaka o tsidifale; madi aaka a ratane le balwetse.

Ek sal my was met sambokbossie (8) en *Carissa bispinosa* (9) en 'reinwit'-plant (10) en 'die koele'-plant (11)

Al hierdie middele sal ek meng en hulle fyn stamp (12) en in water sit in 'n potskerf. (13) Ek was myself daarmee, my hele liggaam, sodat my liggaam kan 'koel' word; sodat my bloed kan meegevoel hê met die krankes.

B.2

DITAOLA MO BOLOING

(Kgatla-ngaka, Pilanesberg, Tvl. 7.7.62)

Ge motho a ka ntlela seaparo gongwe kuane gongwe setlhako sa motho o a lwalang, nka laola motho ó.

Ge ke laola motho o, ditlhako di tla mpoella gore motho o, o loilwe ke motho wa mofuta ofe. Ele ka ditlhako di supa *dirêko*. (14) Ke gore o mongwe o bina kwena, kgabo, jalo, jalo féla.

Ge ditlhako tse di mpoella ge a loilwe, ke gore ge di wa, tsa seka tsa wa '*Motlhakola*' (15) di wé '*Makgolela a tlhako tsa Khunwana*', (16) di tshware sereto sa kgabo; e bofile kgabo.

Ke gore ge e rialo e tsa máe (17); ke gore e bofile. Ke gore motho o o loilweng ke mminakgabo; ke Mokgatla.

Di tl' o be di ntshupegets a gore Mokgatla ó, ò nna kwa kae. Di tla mpoella kwa moloi a leng teng, ebile di tli lo mpoella gore a bolwetse bo a re tla bo kgona kamp nyaa.

DOLOSSE BY TOORDERY

As iemand vir my die klere of hoed of skoene bring van 'n persoon wat siek is, dan kan ek met betrekking tot daardie persoon dolosgooi.

As ek oor hierdie mens dolos gooi, sal die 'hoewe' (dolosse) vir my sê deur watter soort mens hierdie persoon getoor is. Dit is omdat die dolosse die *totems* (14) aanwys. D.w.s. die een vereer 'n krokodil, aap, ens.

As hierdie dolosse vir my sê dat hy getoor is, d.w.s. as hulle val en nie op die '*Motlhakola*' (15) valwyse val nie, maar hulle val volgens die '*Makgolela a tlhako tsa Khunwana*' (16) valwyse, dan wys hulle na die aap se pryslied; hulle het die aap- (vereerders) dan gebind.

Dit beteken as hy so is 'loop' hy; hy het (sy pak) gebind (vir 'n reis). D.w.s. die mens wat getoor is, is 'n 'aapvereerder'; is 'n Mokgatla.

Hulle sal vir my wys waar hierdie Mokgatla woon. Hulle sal vir my vertel waar die toornaar is, en ook of ons hierdie siekte sal genees of nie.

(8) *Mosimama*: (Pl.4) Senecio – longiflorus (DC) Sch. Bip. – Sambokbossie.

(9) *Serokolo*: *Carissa bispinosa* L. Desf. ex brenan.

(10) *Takaphepa*:

(11) *Letsididi*: ðre 'koel' waterplant wat die *ngaka* ook afkoel, d.w.s. tot seën maak.

(12) *thuga*: om iets soos 'n plant pap te stamp met bv. 'n maalklip.

(13) *lengeta*: 'n groot stuk potskerf, die gebruiklike houder waarin 'n *ngaka* gewoonlik medisyne berei.

(14) *dirêko*: totems; ook '*go bina*': om 'n totemdier te vereer.

(15) en

(16) Twee van die vele valwyses vir die dolosse, elk met sy eie naam, pryslied en interpretasie.

(17) 'n dolos wat 'loop' wys dat daar handelend opgetree word.

B 2

Ge molo! a loile motho ka selo se se phelang, re ka se ntsha, a fola, *le fa molo! ene a setse a sule* (18)

Mme ge molo! a ne a mo gôlofaditse, ene molo! a ba a swa, go tli!o nna makete. Ebile go ka re palla. (19) Ke gore ga ke bone ditlhare tsa gagwe. Ditlhako di supa *sefifi* (20); ke gore o sule, ene molo! oo. Ge a ne a phe!a, ke ne ke ka mo fodisa.

As die toornaar iemand getoor het met 'n lewendige ding, kan ons dit uithaal sodat hy gesond word, selfs al het die toornaar (intussen) gesterwe. (18)

Maar indien die toornaar hom vermink het, en die toornaar sterf, dan sal dit moeilik gaan. Dit kan selfs vir ons onmoontlik wees (om hom te genees). (19) Die rede is dat ek nie sy medisynes kan 'sien' nie; die dolosse wys 'verduistering' (20); dit beteken dat daardie toornaar dood is. Indien hy geleef het sou ek die kranke kon genees

B.3

SEROKOLO MO DITAOLENG

(Kgatla-ngaka, Botswana, 1953)

Ge nka bona go feta dibeke tse pedi, go ese go laolwe motho, ke tsaya Serokolo (21) ke se phure, ke se kgwele mo ditaoleng di rokologe. Ke gore dit tla rokologa di bona pila. Di tsoga mo borokong, e tla re ge ke bitswa ke laeole.

Ge ke laola, ke bona gore ditaloa tse ga di ese di be di tsee sentle, ke a di tsaya, ke tswela ka tsona kwa go tshellwang melôra teng, fa lapeng laaka.

Ke tsa'a *Serokolo le Mosimama* (22) le *Thakaphepa*, (23) ke di thuge, ke di lôke mo metsing. Ke lôka ditaola, ke be ke di ntshe. Ke be ke di lokela mo meloreng, ke di tlogele kwa teng gore di lale teng. Kamosô ko di ntsha ke be ke laola ka tsona. Ke ntse ke le nosi. Mme di tlaa be di bolella gore ke siame. Go rialo ke gore ke ne ke di tlhapisa.

'WEKKER' TUSSEN DIE DOLOSSE

As ek bemerk dat daar twee weke verby is sonder dat daar vir iemand dolos gegooi is, dan neem ek die *Serokolo* (21) en byt 'n stukkie af en spuug die koutjies op die dolosse sodat hulle wakker gemaak kan word, en mooi sien. Hulle sal uit hulle slaap wakker gemaak word. En as ek ontbied word sal ek dolos gooi.

As ek (hulle) 'werp' en vind dat hierdie dolosse nog nie mooi 'vat' (begryp) nie, dan neem ek hulla na die plek waar die as uitgegooi word, daar by my tuiste.

Ek neem Serokolo en sambokbossie (22) en *Thakaphepa*, (23) en stamp hulle fyn en sit dit in water. Ek sit die dolosse daarin en haal hulle weer uit. Dan steek ek hulle in die ashoop en laat hulle daar vir die nag. Die volgende oggend gaan ek hulle daar uithaal en 'gooi' met hulle. Ek is nog steeds alleen. En hulle sal dan sê dat ek nou 'reg' is. Dit alles beteken dat ek hulle 'gewas' het.

-
- (18) ander *dingaka* meen dat dit onmoontlik is om só iemand weer reg te kry as sy toornaar intussen dood is.
- (19) Hier meen die segsman ook dat 'n verminkte of gebreklke dan ook nie genees kan word nie.
- (20) *sefifi*: 'verduistering', hang altyd saam met 'n dood, dus ook: 'doodshêd'.
- (21) *Serokolo*: die stukkie wortel of knol van pr. *Carissa bispinosa* van N.Tvl. het 'n skerp pepermentagtige smaak. go *rokolla* van *borôkô* (slaap) et *-ola*. Dus: om te wek uit slaap.
- (22) *Mosimama*: (Pl.4) *Senecio longiflorus* (DC) Sch. Bip. sambokbossie.
- (23) *Thakaphepa*:

B.3

Ge di bewa mo moloreng ke gore re o
ôra babotlhe, le moeng ge a tla a tsama'a.
Le bogobe go apewa dipitsana mo teng.
Go tla o a seng pila, mme re ja nae. Mme
ke ene o a gatang ditaola. (24)

Molôra, jaaka ge ke di isa kwa teng, ke
gore ke marakanêlo a ditšhaba tsotlhe
jaaka baeti babotlhe ke ntse ke ora mollo
le bona.

Jaanong jaaka ge ba tla ba gatile ditaola
tsaaka, mme maswe a bona ba a tlogetse
mo moloreng, ke lona letsatsi le badimo
ba yo di kgobokannang mo'o tsôna.

E tla re bosigo, ditaola ge jaaka di le
maswe yaana mme di kopanye mo maswe
a baeti mo moloreng, badimo ba tla di
tshegofatsa teng gore di nne phepa.

Le gape, bona bontate ba ba suleng
ba ne ba ntse ba ôra mollo le rona mo
teng. Mme ke bona badimo, ba ba
lallang le ditaola kwa moloreng. Re di
tsa'a jalo.

As hulle in die as gesit word, dan is dit
omdat ons almal om daardie (vuur) sit,
selfs ook die vreemdeling as hy komen gaan.
Ook vir die pap word die potte daar
gekook. Daar kom een eet wat nie ritueel
rein is nie, en ons eet saam met hom. En
dit is hy wat op die dolosse 'trap'. (24)

Die as, soos wat ek hulle (die dolosse)
daarheen neem, is die by mekaar-komplek
van al die volkere soos wat ek saam met
alle besoekers om die vuur sit.

En nou soos wat hulle kom en my
dolosse 'trap' en hulle onreinheid laat
in die as, dan is dit nou die dag wat my
voorouergeeste daardie onreinheid gaan
versamel by die dolosse.

In die nag dan, sal die dolosse waar
hulle so vuil is, en hulle saam met die on-
reinheid van die besoekers in die as is,
sal die voorouergeeste hulle daar seën
sodat hulle weer rein kan wees.

En ook, het ons vaders wat afgestorwe
is saam met ons daar voor die vuur gesit.
En dis hulle, die voorouergeeste, wat
saam met die dolosse, die nag deurbring
by die ashoop. Ons verstaan dit so.

B.4

GO FETOLA DITAOLA GORE DI BUE
(Kgatla-ngaka Math'kwane, Botswana 1953)

Re fetola ditaola ka *Mhetola* (25); go
fetola ge jaaka re e bua mo kgomong, gore
e tle e bue ge ke laola. (26)

Ke a e thuga, ke e tshella metsi mo
lengetaneng, ke tshella ditaola mo teng.
Ge ke ntsha ditaola tse, di tla bua, se ke
se laolong ka ditaola.

OM DIE DOLOSSE TE VERANDER
SODAT HULLE KAN 'PRAAT'

Ons 'verander' met die 'verander'-plant⁽²⁵⁾
die dolosse: hulle 'verander' soos wanneer
ons hulle uit 'n bees sny, sodat hulle kan
praat as ek dolos gooi. (26)

Ek stamp (die plant) fyn en gooi water
daarop in 'n potskerf en gooi die dolosse
daarin. As ek hierdie dolosse uithaal,
sal hulle praat, oor dit waaroor ek dolosgooi.

---

(24) *go gata ditaola*: 'om op die dolosse te trap' beteken om met onreinheid hulle swak te maak. Bv. 'n 'ongewasde' wewenaar, of menstuerende vrou.

(25) *Mhetola*: (Pl. 134) pr. *Indigofera* sp.

(26) *bua*: het twee betekenis: om af te slag en om te praat. Dit wil voorkom of die *Mhetola*-plant, wat 'dit wat verander' beteken hier die een betekenis 'afslag' moet verander in 'praat'.

B.5

**MOSOKELATSEBENG O TLHAPISA
DITAOLA**

(Kga tla-ngaka, Math'kwane, Botswana, 1953)

Mosokelatsebeng (1) e na le tiro mo ditaoleng. O epa medi ya Mosokela ge kgwedi e rogwa. O a e thuga, o bo o batla lengêta, o di tshella mo teng. O ga metsi a ntlha ge mosadi a tswa nokeng, o a tshella mo lengeteng. O bo o lokela ditaola tse mo teng.

Di robala moo, nako ya mantsiboana. Ge o tsoga, o a di ntsha. Ke gore o di ntsha lefifi, kagore ge o ka seke wa dira jalo, di tla okangwa ke kgwedi, mme di tla nna lefifi (2). Go rialo ke gore ditaola di tshwanetse go tlhaphisiwa kgwedi engwe le engwe ka mokgwa o.

**DIE HAASOORPLANT 'WAS' DIE
DOLOSSE**

Die haasoorplant (1) het 'n funksie by die dolosse. 'n Mens grawe die wortels van die haasoor as dit nuwemaan is. Jy stamp dit fyn, en soek dan 'n potskerf en gooi dit daarin. Jy skeep dan van die eerste water nadat 'n vrou ... water gebring het en gooi dit indie potskerf. Daarna plaas jy hierdie dolosse daarin.

Hulle moet daar 'slaap' vanaf die aand. As jy weer opstaan haal jy hulle uit. Dit wil sê jy neem die duisternis uit hulle uit, want as jy dit nie sou doen nie, dan sal die maan hulle oorskadu, en hulle sal 'donker' word (2). Dit meen dat die dolosse elke maand op hierdie wyse gewas moet word.

B.6

SEROKOLO MO DITAOLENG

Tiro ya Serokolo ke go se tsenya mo ditaoleng, gore ditaola di seke tsa nna lefifi (3). Ke gore ke tsama'a ke lokile kgaragana ya teng mo kgetseng ya ditaola.

Ge o laola molwetse, o a se phura (4) o se kgwêla mo ditaoleng, gore a seke a 'gata' (5) ditaola tse ka bolwetse ba gagwe, gammôgô le nna, ngaka.

Ge ke ya go laola, ke a se phura, gore ke bule pelo yame, e seke ya ntshofadiwa (6) ke ditaola, ke seke ka tlallwa (7) mo'o tsona.

**DIE SEROKOLO-PLANT EN DIE
DOLOSSE**

Die *Serokolo* -plant wortel word tussen die dolosse geplaas, sodat die dolosse nie 'duister' moet wees nie. (3) D.w.s. ek loop altyd met 'n stukkie *Serokolo* in my dolos-sak.

As jy vir 'n siek mens dolos-gooi kou jy daaraan (4) en spuug die koutjies op die dolosse, sodat hy nie op die dolosse sal 'trap' (5) met sy siekte nie, of op my die *ngaka* nie.

As ek gaan om dolos te gooi, dan kou ek daaraan, sodat my hart kan 'oopgaan' en dit nie deur die dolosse 'verduister' (6) nie, en my gemoed nie 'oorweldig' word nie. (7)

-
- (1) *Mosokelatsebeng*: *Sansevieria* (pr.) *Thyrsiflora*; haasoor, Bantoewortel.
  - (2) dolosse raak maklik aan die slaap, of soos hier, 'oorskadu' deur die maan en 'donker' sodat hulle nie goed kan praat namens die voorouergeeste nie.
  - (3) *lefifi*: donker, duister; die dolosse moet 'verlig' wees en 'praat'.
  - (4) *phura*: om 'n stukkie af te byt, en te kou en weer uit te spuug.
  - (5) '*gata*': 'n siekte is 'neerdrukkend' en 'trap' op ander mense en ook op die dolosse of *ngaka*.
  - (6) *ntshofadiwa*: swart, donker gemaak word. — Dus dat sy gemoed nie beneweld raak nie.
  - (7) *tlallwa*: 'n gemoed wat volskiet, oorrumpel word. Die vrees is hier dat die dolosse wat 'praat' namens die voorouergeeste hom kan oorweldig.

B.7

MATSHWAO MO DITAOLENG
(Mokgatla-ngaka, Pilanesberg, Tvl., 1965)

Moremogolo o na le mabadi a le matlhano. *Kgadi* o na le mabedi a le mane.

Dikgoro di nne tsa merafe.
Go na le kgoro ya *Modisa*.
Go tla ya *Motuana Rakoko*:
"Mpya e e apereng thapo."
Go tla *Morema*, ke: "tlou tsoga!"
Go bo go tla *Mošate*.

Ke yona: "Sedibelomollo,
morula o kgotukgolo, Bakgatla."

Kgoro ya botlhano ke ya *Kgosing*
e e falletsweng ke merafe.

Ka lebaka le, *Kgadi* o na le mabadi
a le mane, *Moremogolo* o na le
mabadi a le matlhano. Go rialo ke
go re mabadi a kaya dikgoro.

Kgatsane, mogatsa *Kgadi*, o na le
mabadi a le mabedi, go supa go re ke
motlhanka.

Mosadimogolo o supa 'korone' ya
gagwe ka e le Mohumagadi, le kobo
ya gagwe.

MERKTEKENS OP DIE DOLOSSE

Die *Ouer man* het vyf merktekens.
Die *Jong man* het vier.

Daar is vier hoof stamlinies.
Daar is die stamlinie *Modisa*.
Dan dié van *Motuana Rakoko*:
"Die hond met 'n lyn om die nek."
Dan kom *Morema*: "Olifant staan op!"
Dan kom: *Mošate*.

Dit is: "Oliekruik; die vuur, die maroela
met die groot stam, Bakgatla."

Die vyfde stamlinie is *Kgosing* waarby
ander stamgenote hulle gevestig het.

Om bg. rede het die *Jonger man* 4 merk-
tekens en die *Ouer man* 5. D.w.s. die tekens
dui op stamlinies.

Jong vrou, die eggenote van *Jonger man*
het twee merktekens om te wys dat sy 'n
onderdaan is.

Ouer vrou wys haar 'kroon' aangesien sy
'n kapteinsvrou is, en ook haar bedekking.

B.8

TEKODISO KA DITAOOLA. (1)

Lewa la ntlha: di wele *Mpherefere*.
Di supa tiro e e sebetswang ke batho
ka bontsi. Go supa gore ba tlhatlhamola
ntlo ya bone, ba e aga ka mokgwa wa
tshwanno ka tummallano. (2)

Ditlhako tse, ge di re ke *Mpherefere*,
tsa re:

"*Mpherefere wa sedikwa-dikwe sa
motse, thethelo ke matlhaku.*" Ke go
re ke tummallano ya dikago. Lewa la
bobedi ke:

Makgolela. Tsa supa kgosi ge e abetse
boModimo sengwe se se lebileng tiro
ya boModimo. Seo ke neo re fitlhelang
kgosi a e abetse kereke ka tsamaiso ya
gagwe.

ONDERSOEK DEUR DOLOSSE. (1)

Die eerste valwyse: hulle het 'Beroering'
geval. Dit wys op die taak wat verrig word
deur die menigte mense. Dit wys dat hulle
hulle huis afbreek en weer na behore
opbou en in eensgesindheid. (2)

Hierdie dolosse, as hulle sê 'Beroering'
dan sê hulle:

"*Beroering van rondom die stat te gaan,
die omringing is 'n takheining*". Dit wil sê
daar is eensgesindheid i.v.m. die bouwerk.

Die tweede val sê:

'Kyk weg'. Hulle wys die kaptein aan as hy
vir die Opperwese iets toegewys het vir die
werk van die Here. Daardie is 'n geskenk wat
ons vind dat die kaptein dit aan die kerk gee
in sy bestuur.

(1) Hierdie is die verloop van 'n 'gewone' ondersoek deur 'n *ngaka* met sy dolosse nadat die kaptein vir die moruti kom kuier het. 31/7/62.

(2) Dit was tydens samesprekings oor die herbou van die vervalde kerk.

B.8

Mo leweng la boraro tsa re:
"Pelotheri, pelo boela bonnong.
Ba re: mmatla sa gago o se bone".

Ke go re re fitlhela batho ge ba le
mo tsamaong ya mosepele baa tsamaya.
Mme ba mo boitumelong.
Ke go re ditlhako tse di re:
"A fudugile mantsi a maoka, ge a bona
motu o wela." (3)

Ke go re ba fudugile ba tsamaile,
ga ba tiho ba boela gape.

Tau ge e tsamaya, go kaya go
kwakwanta ga yona Ke boitumelo ba
yona. Mme tau e kaya wena Moruti.

Mo leweng la pele, re bone phala
e namagadi e tsama'a e ya mooleng;
ke go re ke mosima. Le boKgadi le
Kgatsane le Kolobe, le Moremogolo:
babotlhe ba mo mpherefereng wa go
ya mo mooleng. Ke go re ba ya mo
mosimeng, mo mooleng wa badimo,
a eme khupamarama; ene Lewatle ge
le le fa gare.

Babangwe ke babinatlou. Babangwe
babinaphuthi, le babina-kgomo; le
babina-phala, le babinakolobe.

Lewa la bobedi ke ge Moremogola
a le ka setlhako; o gatile, o a tsama'a
mme o mo Mpherefereng.

Medimo e adile diatla

Tlou ge re bona e le Motlhakola, ke
tshimo gongwe pata. Ene Moremogolo
o ya ko'o yone, mme ke tiro ya
badimo. Tsa re: 'Makgolela.'

Mo leweng la boraro tsa re:
"O seke wa tswa monyatsi wa leeto.
Akga mokgono o tsamae". Re
supetswa ke tlou, a eme ka dinao. Ke
khudu. Re bona 'mabona-a-ratsatsi';
Ke kolobe; e a tsama'a.

Re bona phala e re: 'Mabona-a ratsatsi'.
Re bona setshego sa metsi ge lewatle
le itumela le tshega, se kwa
motlhakoleng. Ke noka ge batho ba
tshela ba tsamaya. Ke
kolobe, mme e motlhakola. Kolobe
ke noka, ke selo sa bometsi.

In die derde val sê hulle:
"Versigtig, hart keer terug na jou plek
Hulle sê: jy het weer jou krag gekry."

Dit beteken dat as die mense hulle voor-
geneem het om te gaan, dan beweeg hulle.
En hulle is verheug
Dit wil sê, hierdie dolosse sê:
"Hulle het weggetrek, die menigte môka-
bye, as hulle sien die heuningstroop sak
weg." (3)

Dit beteken hulle het weggetrek, hulle
is weg om nie weer terug te kom nie.

As die leeu (dolos) 'loop', dan beteken
dit dat hy trots rond-stap. Hy is bly.
En die leeu is dan jy: *Moruti* (leraar).

In die eerste 'val', het ons gesien die
vroulike rooibok loop en gaan na die
opening; d.w.s. na die gat. So ook die
Jong man en *Jong vrou*, en die vark,
(die *ngaka*) en die *Ouer man*: almal is in
'beroering' om na die gat te gaan. D.w.s.
hulle gaan in die opening, in die grot van
die voorouergeeste, terwyl hy in die
'geheim'-posisie staan; hy die see (skulp)
as dit in die middel (van die dolosse) is

Sommige het die olifant as totemdier.
Andere vereer die duiker, of vereer die
bees; so ook die rooibok vereerders en
die varkvereerders.

Die tweede val is wanneer 'Die ouer man'
in die 'loop'-posisie is; hy trap, hy loop
en hy is in die 'Beroering'-posisie.

Die voorouergeeste brei hulle hande uit
(in goedkeuring). Die olifant as hy onderste-
bo le, beteken 'n tuin of pad. Die
Ouer man gaan na hom, maar i.v.m. die
werk van die voorouergeeste. Hulle sê:
'Loop links van die son verby.'

In die derde val sê hulle:
"Jy moenie 'n minagter van die reis word
nie. Swaai jou been en loop." Die olifant
wys dit vir ons terwyl hy op sy voete staan.
Dit is die skilpad. Ons sien 'Die lig van
vader-son'. Dit is die vark; hy loop.

Ons sien die rooibok sê:
'Die lig van vader son'. Ons sien die gelag
van die 'water' as die 'see' (skulp) bly is
en lag, as dit onderstebo is. Dit is die rivier
as die mense op hul reis dit deurkruis. Dit
is die vark, hy is onderstebo. Die vark is
die rivier, dit is iets uit die water.

(3) Môka-bye bly in 'n 'pot' in die grond. As gevaar kom, vlug hulle deur 'n onderste opening as hulle die 'prop' oopmaak, en die stroop dan ook wegloop in die aarde in.

B.8

Ditlhako tsotsotlhe tsa lewa la boraro tsa re: "A fudugile mantsi a mooka, a bone motu o wela."

Ke go re: Motu ke ge re epa mooka, phatlana e e kwa tlase sa mogwete a teng, a wela kwa tlase. Ke go re mafura ale a tsamaile ka bonolo fela. Ke go re mafura a tsamaile ka leeto le le monate ge a dule ka sa mogwete. Ga a nka a tlha a boa kana.

Al die dolosse saam van die derde val se: "Hulle het weggetrek, die menigtes van die môka-bye, hulle het gesien toe die heuningstroop wegsak."

Dit beteken: as ons môka-heuning grawe, die opening onder die pot waardeur die stroop uitloop.

Dit beteken dat daardie 'vet' (stroop) eenvoudig uitgeloopt het. Die vet het lekker weggeloopt deur die opening.

Die stroop sal natuurlik ook nie weer terugkom nie.

B.9

DITLHAKO DI LAOLA MMITSA (1)

Ditlhako tsa motho ge di wele Motlhakola, ke *Tlhapadima* di gana mafura a o tllong o tlhakanya le mmitisa o. Ke go re mafura a o a tlose, o tsee a kgomo.

Jalo ge o tsera a kgomo, di be di re *Tibola*; ke leswalo le le tshwanetseng. O bitsa morafe otlhe ka mafura a kgomo.

Gape sa bobedi, ge o fitlha ditlhako tsa gana kgomo, di batla mafura a nku.

Ge di wa *Letsididi*, go tewa Motlapatlapa wa metsi; ke gore re o kaya nku ka e le yona e e tsididi. (2)

Motho ge a dira leswalo la mmitisa, le ya ka se motho a se binang. Go rialo ke go re ke kilelo gore motho o, a seke a lwatswa ke se a se binang.

Jalo re tshwanetse go tsaya se a sa se bineng. Ke yona kilelo ya tlhago. Ge ke bina tlou, ga ke a tshwanelwa gore ke tsee mafura a tlou ke 'ire mmitisa ka ona. A a ganetsa. La bofelo ke tla nna botlhofo, go bo go lwala nna.

DIE DOLOSSE BEPAAL DIE 'ROEPER' (1)

As iemand se dolosse die 'Onderstebo' val geval het, dan is dit 'n Weerligstraal' hulle weier om die vet te ontvang wat jy wil meng met hierdie roeper. Dit beteken dan dat jy daardie vet moet verwyder, en beesvet neem.

As jy dan 'n bees se (vet) geneem het, en hulle val 'Eersgeborene'; dan is dit die regte vetpreparaat. Jy roep die hele volk bymekaar met die beesvet.

En in die tweede plek, as jy vind dat die dolosse die bees weier, dan wil hulle skaapvet hê.

As hulle 'Die koele' val, dan word bedoel die 'Lekker-lui' plant van die water. Ons noem hom 'n skaap aangesien hy koel is. (2)

As 'n mens 'n 'roeper vetpreparaat' berei, dan moet dit gaan volgens wat 'n mens se totem is. Dit beteken, dit is taboe, om sodoende te verseker dat hierdie mens nie siek gemaak word deur sy totemdier nie. Daarom moet ons iets neem wat hy nie vereer nie. Dit is dan die gebruikstaboe. As ek 'n olifant vereer, dan behoort ek nie 'n olifant se vet te neem nie en daarmee 'n 'roeper'-middel maak nie. Dit weier. En op die ou end sal ek swak word, en word ek siek.

-
- (1) *Mmitisa*: roeper, is die preparaat wat iemand stukkies van aan die brand steek, sodat die rokie wat optrek kan gaan om vir hom kliënte, pasiënte, gemeentelede, ondersteuners ens. te gaan 'roep'.
  - (2) Vanweë 'n skaap se rustige geaardheid, word hy as 'n 'koel' dier beskou wat koorsigheid en siekte kan afkoel.

B.9

Tsa re: (3)

"Nna mafsi ke diphepa ke nosi, selabe se tla le motsholakgamelo"; e le bophala le matuma ge ba itumela; e le ditshego. Bophala ba gatile, baa tsama'a. Tau e tla e tsaya mafura a phala.

Dikhudu di:

'MORARO O MOGOLO'

Di fetella kwa phaleng. Di kaya go bokella, (ke go re go phutha) batho. E le gore go tsene dinotshe mo mmitseng oo.

O di tseele kgosi ya teng ka di sala yone morago. Kgosi le moruti ke bone ba ba tshwanetseng gore ba sebetse ka kgosi ya dinotshe, ka e le bone: 'phuthadišhaba'.

SEOKA

Tlou ke: 'namane e tona ya seoka'. (4) Ke go re tlou ke metsi. Kgomo ke sejo se se jewang ke motho. Ka bone ba tsona, di go laola mo bolwetseng gore ge re go nosa, go tsene eng.

Hulle sê: (3)

"Ek, die melk, alleen is ek rein; die onreinheid kom deur die een wat die emmer dra"; dit is die rooibokke en die leeu as hulle bly is; dit is vrolikheid. Die rooibokke trap, hulle loop. Die leeu kom en neem die vet van die rooibok.

Die skilpaaie lê:

'DIE GROOT VERSAMELING'

Hulle loop na die rooibokke toe. Hulle impliseer om te versamel, (dit wil sê) om mense (bymekaar te bring). Dit meen dat daar bye in daardie 'roeper'-kragmiddel moet kom.

Jy moet ook hulle 'koning' neem, aangesien hulle 'hom' volg. Die kaptein en die *moruti* moet met die 'koning' van die bye werk, aangesien hulle die 'volksversamelaars' is.

DIE GROOT KOEL DIER

Die olifant is: 'n knewel van 'n verpleër'.(4) Dit meen, die olifant dui op water (hy bly by water). 'n Bees is die kos wat 'n mens eet. Hulle al vier (hoof dolosse), skryf vir jou voor by siekte, sodat as ons jou (medisyne) laat drink, wat(-ter) plante) daarin moet kom.

---

(3) Hy gooi toe die dolosse om te sien hoe 'n *mmitsa* hy sou berei vir die *moruti*.

(4) *seoka*: iets wat verplegend werk. *go oka*: om te verpleeg, *mooki*: 'n verpleër. *namane etona ya*: 'n yslike kalf', dus: 'n baie grote.

B.10

DITLHAKO (1) LE DITLHARE

Ga go na lewa la *ditlhako* le le senang pheko e e lebanyeng le lewa leo.

Ditlhako ge di re '*Motlhakola*' (2) ke go re: tsa re: 'Tlhapadima'.

Mme *Tlhapadima* (3) ke pheko e e tshwanetseng go dirisiwa maloka le pono ya ditlhako, e tle e kgone go dira kafa e ratang ka teng.

Pheko ya bobedi si: ditlhako tse re: "Mafsi ke *diphepa* (4), ke nosi, *selabye* (5) se tla le motsholakgamelo."

Jaanong pheko ke *phepa* ya pheko, kgotsa masepa a nonyane e e bidiwang *kgwadira*. (6)

Moleko (7) o mongwe le o mongwe o tlangwa ka lewa la ditlhako.

Ka kitso ya ditlhako go kgonwa go lomaganya dipheko ka tshwanno ya go berekisa ditlhare.

DOLOSSE (1) EN MEDISYNES

Daar is nie 'n valwyse van die dolosse waarvoor daar nie 'n kragmiddel is wat ooreenstem met daardie valwyse nie.

As die dolosse *Motlhakola* (2) val, dan beteken dit hulle sê '*Tlhapadima*'.

En *Tlhapadima* (3) is 'n kragmiddel wat gebruik moet word volgens die openbaring deur die dolosse, sodat die middel na vermoë kan werk.

Hier is 'n tweede kragmiddel: die dolosse sê: "Die melk self is skoon, (4) wat vuil is (5) kom met die een wat die emmer dra."

Die kragmiddel hier is *phepa* of die mis van die visarend. (6)

Elke soort 'toorlokval' (7) word bepaal deur die valwyse van die dolosse.

Met kennis van die dolosse kan die kragmiddele aanmekaar gekoppel word, op so 'n wyse dat die middele behoorlik kan funksioneer.

-
- (1) *ditlhako*: skoene, hoewe van beeste, en daarvan oordragtelik: dolosse.
- (2) *Motlhakola*: die naam van 'n valwyse wat beteken 'omgekeer', omdat die senior dolosse so lê; ook die plant *Euclea multiflora*.
- (3) *Tlhapadima*: is die naam van 'n valwyse van die dolosse, en ook die naam van 'n plant, *Lycium oxycladium* miers, wat dan gebruik moet word.
- (4) *diphepa*: wat wit of skoon is.
- (5) *selabye*: vuilheid, bv. in die melk.
- (6) *kgwadira*: die visarend.
- (7) *moleko*: toorlokval.

NOTA BY B.11

DIE VALWYSE VAN DIE DOLOSSE

Hierdie *ngaka* se dolosse bestaan uit 16 stukke. Die vier belangrikste is:

- a) **Moremogolo:**
Die senior manlike persoon, gesny uit die voorste punt van 'n beeskloutjie, en versier met sirkeltjies wat daarop uitgekerf is.
- b) **Kgadi:**
Is die junior manlike persoon, kleiner as *Moremogolo*, maar ook net so gesny uit 'n beeskloutjie en met minder versiersels.
Moremogolo en *Kgadi* 'loop' en 'kyk' albei in die rigting wat 'n beeskloutjie wys, dus in die rigting van die voorste puntjie.
- c) **Mosadimogolo:**
Is die senior vroulike persoon gesny uit die plat deel van 'n beeskloutjie. Hierdie dolos 'kyk' of 'loop' in die rigting waarheen die 'voete' wys.
Sy is *Moremogolo* se 'vrou' of 'maat'.
- d) **Kgatšane:**
Die junior vroulike persoon. Sy is *Kgadi* se 'vroutjie' of 'verloofde'; sy is net soos *Mosadimogolo* uitgesny, net kleiner en eenvoudiger. Ook sy 'loop' of 'kyk' in die rigting wat haar voete wys.
Die twee vroulike dolosse 'loop' of 'kyk' alleenlik as die versiersels boontoe wys.
As die dolosse val met die 'gesigte' na onder word gesê: "*ba tlhakotse*" of hulle lê onderstebo.

Die Windrigtings:

Oos:

As die dolosse oos 'kyk', 'na die opgaande son' dan is dit 'n teken van lewe en voorspoed.

Wes:

As die dolosse 'kyk' of 'loop' na die ondergaande son dan is dit 'n teken van afname van krag, of die dood.

Suide:

Die suide is waar onheile, hael, wind en teëspoed vandaan kom. *Kgatšane* wat suidwaarts 'kyk' of 'loop' beteken onheil.

Noord:

'*Bokoni*', die rigting van die Angoni, dus die noorde.

Die onderlinge verhouding, en die wyse waarop die dolosse na mekaar 'kyk' of weg van mekaar lê of loop, het almal name en interpretasies. Hierdie vier dolosse speel 'n deurslaggewende rol by die interpretasie van die valwyses.

B.11

MAWA (1) A DITLHAKO (2)

'MPHEREFERE (3) WA TLHAKO (2)
YA KHUNWANA (4) e mogwe ya
re a bona
mogwagwadi (5) a eme-eme.'

Moremogolo: o a tsama'a (6)

Kgadi: o a tsama'a
Ba makgolela ka bobedi

Mosadimogolo o mabone
(o a bona)

Kgatšane o makgolela
(o a fa)

Lewa le a tlhalosega ka go bona
kwa ba lebileng teng. (7)

VALWYSE (1) VAN DOLOSSE (2)

'DIE TWIS (3) OOR DIE HOEF (2)
VAN DIE ROOI KOEI (4) as die skoonseun
sy skoonvader (5) sien, dan staan-staan
hy daar.'

Ouer man: hy loop (6)

Jong man: hy loop
Hulle albei 'kyk weg'.

Ouer vrou: 'sy sien'
(sy kyk)

Jong vrou: sy 'kyk weg'
(sy gee)

Die valwyse word duidelik deur op te let
waarheen hulle kyk. (7)

B.12

'SE SE ILENG'

Fa Kgadi a ka fetoga, a leba kwa
basading le Moremogolo, ga twe:

"Se se ileng se ile, se se ileng
ke moswelateledi."

Ke go re: Ge ba ka kgaogana,
ga ba nke ba bonana mmogo. (8)

'WAT WEG IS'

As die Jong man sou omdraai en kyk na
die vrouens en die Ouer man dan word gesê:

"Wat weg is is weg, wat weg is sterf in die
vreemde."

Dit wil sê: Indien hulle uitmekaar sou
gaan sal hulle nie weer bymekaar kom nie. (8)

B.13

'GOBYANE'

Fa Mosadimogolo a ka leba kwa
bophirima, (9) foo:

O tla bo a sena sepe le bone, o tla
bo a dule.

Di tla bo di wele:

'GOBYANE'

Ke go re: Go tewa ba ba suleng, ba
ba sa tlholeng ba le teng.

'DIE ONTSLAPENES'

As die Ouer vrou na die weste (9) sou
kyk, dan:

Sal sy niks met hulle te make hê nie, sy
sal hulle dan verlaat.

Dan het hulle geval:

'DIE ONTSLAPENES'

Dit wil sê: Daar word bedoel die ontslapenes,
hulle wat nie meer teenwoordig is nie.

-
- (1) *mawa*: valwyses. *lewa*: wyse waarop dolosse val.
  - (2) *ditlhako*: skoene, hoewe, algemene naam vir 'dolosse' omdat die twee hoofdolosse uit 'n beeskloutjie gesny word. (*se*)*tlhako* enkelvoud, dus 'n dolos.
  - (3) *Mpherefere*, *moferefere*: onenigheid, twis, bedrog, beroering. '*Mpherefere*' is die naam van 'n valwyse.
  - (4) *khunwana*: 'n rooi koei.
  - (5) *Mogwagwadi*: *go tewa rraago mosetsana*, die dogter se vader.
  - (6) *tsama'a*: om te 'loop': d.w.s. die dolos 'trap' normaalweg soos die hoof van 'n bees as hy loop.
  - (7) die windrigting waarheen elke dolos kyk of loop is van deurslaggewende betekenis.
  - (8) Al vier die dolosse 'loop'. Die twee manlike 'dolosse' loop weswaarts terwyl die twee vroulike dolosse na die ooste gaan. Hulle sal dus nie weer by mekaar uitkom nie! 'n Valwyse soos hierdie word dan geïnterpreteer as: "Wat weg is is weg, julle sal dit nooit weer sien nie," bv. 'n bees, of geld, of iemand wat weggegaan het.
  - (9) Die ooste word gewoonlik geïnterpreteer as die rigting vanwaar hoop, lig en lewe kom, terwyl die weste die rigting is van verval, agteruitgang en die dood, of te wel die reeds afgestorwenes, die verlede.

B.14

'MAKGOROKGORO'

Ge ditlhako tsotsotlhe di lebile kwa botlhabatsatsi, (1) ba re:

"Di wele *MAKGOROKGORO*".
Ke go re:

Di wele kgang e e bonwang, e e thata.

Di wele jaaka sefako ge se wa, se re: 'Waa!'

Ke go re ke kotsi, ya sefako ge se nna. Ke go re: gona jaanong di kaya kotsi e e ka tlhagang e e tshwanang le sefako.

'N PROBLEEM'

As al die dolosse na die ooste kyk, (1) dan sê hulle:

"Hulle het '*N PROBLEEM*' geval."
Dit wil se:

Hulle het so geval dat mens kan sien dit is 'n moeilike saak.

Hulle het geval net soos hael, as dit val en sê: 'Waa!'

Dit beteken gevaar, van hael as dit val. Dit wil dan sê dat hulle 'n onheil voorspel wat kan kom soos hael.

B.15

'MORUPI WA MAKGOROKGORO'

Kgatsane o dule, o lebile kwa borwa. Di wele:

"*MORUPI WA MAKGOROKGORO*."

Ke go re:

Go kaya gore ngwetse o bolwetse bo bo mo tletseng ka tshoganetso. Ke madi a sesadi. (2)

Madi a mangwe le a mangwe re a bitsa *morupi*, mme a na le tlhalosô.

'BLOED VAN 'N MOEILIKE SAAK'

Die jong vrou is uit, sy kyk na die suide. Hulle het geval:

"*BLOED VAN 'N MOEILIKE SAAK*."

Dit wil sê:

Dit beteken dat die skoondogter 'n siekte het wat skielik oor haar gekom het. Dit is vrouebloed. (2)

Alle soorte bloed noem ons '*Morupi*', en daar is 'n verduideliking voor.

B.16

'MORUPI'

Go na le: *Morupi*

o o tsamayang jaaka 'namane' (3) fa e ka senyega. Ke go re ditlhako dingwe di tlhakotse (4) tso tsotlhe,

Mosadi mogolo o ba potile ka kwa bophirimatsatsi.

Go supa gore ga go a nna pila. Banna ba lebile kwa 'tsatsi le tswang teng; mme ba tlhakotse.

Botlhabatsatsi bo kaya bophelo kampo masego.

Bophirimatsatsi bo kaya tatlhegelo kampo lesa.

'BLOED'

Daar is (die valwyse): *Bloed*

wat weg beweeg, soos die 'kalf' (ongeborene) (3) indien dit beskadig sou word. Dit wil sê, al die ander dolosse is omgekeer. (4)

Die ou vrou is aan hulle westekant.

Dit wys dat dit nie goed lyk nie. Die manne kyk na die rigting vanwaar die son kom; maar hulle is omgekeer, hoewe in die lug.

Die ooste dui op lewe of seëninge.

Die weste dui op verlies of die dood.

-
- (1) Die dolosse 'loop' almal nog, en kom van die weste. Die suid-weste is eintlik die rigting vanwaar die hael en donderweer kom met die '*Matlakadibe*' onweer, d.w.s. 'Dié-wat-kom-met-onheil'.
  - (2) *Madi a sesadi*: kan beteken: bloed van die maandstonde, maar eerder van 'n miskraam. Hierdie 'vrouebloed' is van baie groot belang as 'n veroorsakende faktor van baie ongesteldhede by mans. Ook by teenspoed in landerye of die veekraal.
  - (3) *namane*: 'kalf', is die algemene *ngaka* term vir 'n ongeborene.
  - (4) Slegs die 'Jong vrou' loop na die suide, na rampe, terwyl al die ander dolosse, (mense) magteloos met 'pote in die lug' lê!

B.17

'MOTLHAKOLA WA LEKGOROKGORO'

Fa ditlhako tsotlhe di ka tlhakola, (1) ke:

'Motlhakola wa lekgorokgoro o o tlhakotseng mogatsa-kgosi ditswalo'

Ke go re: Ke leso!

Le ge o ka laola monna, o itse gore o swetswe ke mosadi.

Gongwe mosadi o swetswe ke monna.

'DIE ONDERSTEBE VAN 'N MOEILIKE SAAK'

As al die dolosse sou omkeer, (1) is dit:

'Die onderstebo van 'n moeilike saak wat die kaptein se vrou se bedekking omgekeer het.'

Dit beteken: Die dood!

Selfs as jy vir 'n man sou dolos gooi, dan moet jy weet sy vrou is dood.

Of, die vrou se man het gesterwe.

B.18

'KGATŠANE O INEETSI THATA'

Babotlhe ba lebile kwa botlhabatsatsi ba ntse ba tlhakotse, (2) mme Kgatšane o lebile kwa borwa; le ene o tlhakotse.

Ke go re: *Kgatšane o ineetse thata*
O di bofolotse: o motonanyana o monomagadi.

Fa o lebane le Moremogolo o o tlhakotseng, ya bo e le 'namane' o motonanyana.

Fa o lebane le Mosadi-mogolo o o tlhakotseng, ya bo e le 'namane' ya sesadi.
Mme go kaya leso fela.
E ka tlhaga, mme e ntse e lapile.

'DIE 'JONG VROU' HET HAAR OORGELEE AAN DIE RAMPE'

Hulle kyk almal na die 'sonsopkoms'; almal is onderstebo, (1) maar die 'Jong vrou' kyk na die suide; ook sy is onderstebo.

Dit beteken dat die 'Jong vrou' haar oorgelee het aan die magte (rampe). Sy het hulle losgemaak (haar swangerskap): of dit manlik of vroulik is.

As sy lê teenoor die 'Ouer man' wat onderstebo is, dan is dit 'n manlike ongeborene.

As sy lê teenoor die 'Ouer vrou' wat onderstebo is, dan is dit 'n vroulike 'kalf' (ongeborene).

Dit beteken alles net die dood. Die ongeborene kan gebore word, maar reeds 'moeg' (dood) wees.

B.19

'MORUPI WA PELAELO'

Fa *Kgadi* o tlhakotse (3) mme o lebile kwa botlhabatsatsi, Moremogolo ene a gatile, mme o tswa bokoni; 'basadi' ba tsama'a, ba lebile borwa, ke: *'Morupi wa pelaelo'*.

'DIE BLOED VAN TWYFEL'

As die 'Jong man' onderstebo is (3) en na die ooste kyk, die 'Ouer man' 'trap' en van die noorde af kom, die 'vrouens' loop, in die rigting van die suide, dan is dit:

'Die bloed van twyfel'.

-
- (1) In hierdie valwyse, *'Motlhakola'*, 'Onderstebo', is daar nie een dolos wat 'loop' nie. Die ou vrou 'kyk' na die weste en die jong vrou na die suide. Dood en rampe, en niemand 'loop' nie. *'Motlhakola'* dui dus op meer as net 'n neutrale houding van niksdoen; dit impliseer negatiewe magte wat skade berokken, of teenspoed in die familieverhouding.
  - (2) Al die dolosse is in die *'Motlhakola'*, d.w.s. 'onderstebo' posisie en hier, as gevolg van die rigting en groepering dui dit op 'n ramp soos 'n miskraam wat hierdie familie tref.
  - (3) Die feit dat die 'Jong man' op sy rug lê wek die twyfel, aangesien dit die swakste posisie is waarin 'n dolos kan val. Die ander 3 wat van noord na suid stap wys daarop dat hulle na teenspoed gaan.

B.20

'MPHEREFERE WA PITSO'

Kgadi: e epile pitso, mme polelo ya teng e tswa botlhabatsatsi.

Kgatšane: o lebeletse kgang ya Kgadi.

Moremogolo: o lebile borwa.
O amogela kgang mo batlhankeng.

Mosadimogolo: o lebile bophirima. (1)

Tlhaloso ke gore: Kgadi e epile pitso ya morena. Kgadi ke magosana. Kgang e ka ba jaaka ya ntwā, e sa tlhaole monna le mosadi.

Kgang ba tlil'o e tlogela mo basading, ba le *'Mpherefere'*, ke go re ga ba bone boroko.

Ba batonanyana babotlhe ba bolotse marumo (ke go re: ntwā) e e tswang botlhabatsatsi.

'DIE BEROERING VAN 'N OPROEP'

Die Jong man: roep die volk op en die saak ter sprake, kom van die ooste.

Die Jong vrou: gee aandag aan die Jong man se boodskap.

Die Ouer man: kyk na die suide.
Hy ontvang die berig van sy dienaars.

Die Ouer vrou: Sy kyk na die weste. (1)

Die verduideliking is: Die 'Jong man' het die hoofman se volksvergadering opgeroep. 'Jong man' is die onderkapteins. Hierdie saak kan iets soos 'n oorlog wees, wat nie tussen man of vrou onderskei nie.

Hulle sal die aangeleentheid laat in die vrouens se hande aangesien hulle 'in beroering' is, d.w.s. hulle kry geen slaap nie.

Al die manlikes het uitgetrek na die asse-gaie (d.w.s. oorlog) wat van die ooste af kom.

B.21

'KE SETLHAKO'

Moremogolo o gatile;
o a tsama'a;
o lebile kwa borwa.

Ke go re: Kgosi e ganne polelo ya magosana.

Ke setlhako. Kgosi e dule mo mafokong. Ka go re: Se se ileng kwa phefong (kwa borwa) ke se se boang. Kgosi e tla boa, mme e sena sepe le puo.

'DIT IS 'N REIS'

Die 'Ouer man' trap;
hy loop; hy kyk, (beweeg)
in 'n suidelike rigting.

Dit beteken: Die stamhoof het geweier om gehoor te gee aan die woorde van die wykshoofde.

Dit is 'n (hoef) skoen (reis). Die kaptein het hom onttrek van die saak. Want wat na die wind gegaan het (na die suide) sal weer terugkom. Die kaptein sal weer terugkom, maar hy sal niks met hiërdie saak te doen wil hê nie.

---

(1) Uit bg. valwyse blyk dit dat die 4 basiese dolosse volgens hulle valwyse en groepering gesamentlik 'n gekompliseerde situasie kan openbaar. Sodra van die ander dolosse bykom, werp hulle verdere lig op die saak.

B.22

*O SE KE WA TSWA MONYATSI
WA LEETO*

Ditlhako tsa re:

*“O se ke wa tswa monyatsi
wa leeto, akga mokgonu (1) o
tsamae!”*

Kgadi: o epile pitso.

Kgatsane: o utlweletse.

Moremgolo: o a tsama'a.

Mosadimogolo: o tlhakotse ke gore,
o bofolotse.

Ke go re: kgosi e bofolotswe
ke mosadi, Mosadi mogolo o o
tsalang borena fa.

*MOENIE 'N MINAGTER VAN DIE
REIS WORD NIE*

Die hoewe (dolosse) sê:

*“Moenie 'n minagter van die reis word
nie, swaai jou been(1) en loop!”*

Die 'Jong man': het 'n vergadering
opgeroep.

Die 'Jong vrou': luister.

Die 'Ouer man': loop

Die 'Ouer vrou': is onderstebo
d.w.s. sy het 'los gemaak'.

Dit beteken: die stamhoof is losgemaak
deur die vrou, nl. die 'Ouer vrou' wat hier
die erfopvolger van die stamhoof baar.(2)

B.23

'THAGADIMA A MARUTLA A KOMA'

Tsa re ke:

'Thagadima a marutla a koma'

Kgadi o masopye; ke gore o hupile
mme o lebile borwa.

Basadi ba tlhakotse.

Moremgolo o tlhakotse.

Ge di wele jaana, ke ka go raya ka
re:

Pula e tla phirima e tla ka dikgadima,
e tswa kwa Rra-moriana-a-tswetla,
(n.w.) e ya kwa borwa ka botsheka
ba maru, (s.w.) mme e tsama'a ka
tumo ya dikgadima.

Masopye ke tumo. Ke tumo ya maru
a a tla dumang, fa a tswa kwa Rra-
moriana-a-tswetla (N.W.)

*'KNALSKOTE VAN DIE VERBREKERS
VAN DIE OORWINNINGSLIED'*

Hulle sê:

*'Knalskote van die verbrekers van die
oorwinningslied'*

Die 'Jong man' is in 'n dreuning; dit wil sê:
hy het sy asem ingetrek en hy kyk na die
suide.

Die 'vrouens' is onderstebo.

Die 'Ouer man' is onderstebo.

As hulle, (die dolosse), so geval het sou
ek vir jou sê:

Die weer sal vanaand opkom met weerligte,
en dit kom van die noord-weste en gaan
na die suid-weste, maar dit gaan net met
die gedreun van die weerligstrale.

Dreuning is die gegrom van die wolke
wat sal dreun as hulle van die noord-weste
af kom.

---

(1) *Mokgonu ke leeto:* die been tussen die enkel en die knie.
Hier beteken dit om op 'n reis te gaan.

(2) Die stamhoof word onthef van sy opperhoofskap deur die (afgestorwe) stam
moeder, en hy moet afstand doen van sy kapteinskap.

B.24

'LETLHAKANA MP SHYEFYANE'

Ditlhako di wele:

*"Letlhakana mpshyefyana.
ba re nku e e tswang borwa, e mogapa;
le mogapi 'a yona o magapa, ebile o
segole, le nku e segole."*

Tihaloso: Ke go re yo o tlang ka kgang,
o phoso.

Kgadi: o di file phefo, o tlhakotse.

Basadi: ba Mpherefere baa tsama'a, ba
lebile borwa.

Moremogolo: o hupile, o mokgosi.

'DIE KLEIN RIETJIE'

Die dolosse het geval:

*"Die klein rietjie.
Hulle sê die skaap wat van die suide
kom het net een oog; en ook sy aanjaer het
een oog; ook is hy kruppel en die skaap is
kruppel.*

Dit beteken: Hy wat kom met 'n saak of
'n berig, is verkeerd.

Die 'Jong man' het dit aan die wind gegee,
hy is onderstebo.

Die 'vrouens' is in onenigheid, hulle loop,
en beweeg na die suide.

Die 'Ouer man' hou sy asem in, hy roep
uit.

B.25

'MANTSWANA-MABEDI-MASOPYE'

Ditlhako di wele: *'Mantswana-mabedi-
masopye'*.

Ditlhako di a bapollana.
Ke batho ge ba ganetsanya mme ba
lekalekane. Ka moa wa bone.

Maikutlo a baabedi, ga go na o a
ka boelang kwa morago.

Phelleletso ke gore ke ntwafela.
Re tla bona ge ba bollana.

Ke jaaka ge go lwelwa bogosi.
Ba tshwanetse go kapana.

Moremogolo le Kgadi ba
hupile ka bobedi. Ke mantswana
mabedi. Di masopye.
Basadi ba Mpherefere.

*'TWEETWEE PIEKE IN DREUNING
TEENOOR MEKAAR'*

Die hoewe het geval: *'Twee pieke in
dreuning teenoor mekaar'*

Die hoewe is veggereed teenoor
mekaar.
Dit is wanneer mense stry en hul geeste
teen mekaar kragte meet.

Die gevoel van albei is, nie een is
bereid om terug te staan nie.

Die beëindiging hiervan is slegs 'n
geveg. Ons sal sien as hulle teenmekaar
opruk.

Dit is soos wanneer daar geveg word
om die kapteinskap. Hulle moet net
mekaar beetpak.

Die 'Ouer man' en 'Jonger man' staan
albei met ingehoue asem. Hulle is die twee
spitskoppe. Hulle dreun.

Die 'vrouens' is in beroering.

Nota: As die vrouens *Mpherefere* val, m.a.w. met hulle gesigte na bo, dui dit op 'n
rumoerigheid of onenigheid.

go bapollana: om teenoor mekaar opgestel te wees, gereed vir 'n stryd.

go bapola: is om vas te pen.

B.26

'MASOPYE'

Di wele *Masopye*.

Masopye o mongwe.

Ke go re: di raya ,tšhelete
Ke go re, batho ba botlhe ba, ba
ne ba ya kwa borwa, mme e timeletse
kwa teng.

Ge di ka retologa tsotsotlhe mme di
leba kwa bokoni, gongwe bophirima, di
tliio bolela gore go timeletswe kwa
teng.

Lewa le, le tshwara 'tšhelete' fela.
Kegore go tewa tatlhego.

Foo, e ka nna kgomo gongwe sengwe
le sengwe.

Moremogolo: o eme.

Kgadi: o a tsama'a o lebile kwa
borwa.

Basadi: ba mpherefere ba lebile
borwa.

'DREUNING'

Hulle het 'Dreuning' geval.

Daar is net een 'dreuning'.

Dit beteken: hulle praat van geld.
Al hierdie mense het suidwaarts beweeg
en daar het die geld weggeraak.

Indien almal sou omswaai en noord
kyk, of oos of wes, dan sal hulle vermeld
dat daar (waarheen hul kyk) iets verloor
is.

Maar hierdie val praat net van geld.
D.w.s. daar word gepraat van skade.

By die ander geval (van noord, oos
of wes) kan dit 'n bees of iets anders
beteken.

Die 'Ouer man' staan.

'Die Jong man' loop en kyk na die
suide.

Die 'vrouens' is in beroering en kyk
suid.

B.27

'MOKATA'

Di wele: '*Mokata*'

Ke gore se o latlhegetsweng ke
sona, ke tshitswana e ntsho, jaaka
peni gongwe sente.

Kegore o latlhegetswe ke selonyana se
e seng sa sepe.

Moremogolo le *Kgadi* baa tsama'a,
ba lebile bokoni.

Basadi ba tlhakotse ba lebile kwa
borwa.

Kegore mo ditlhakong o eellwe
gore a di a lekana gongwe a di a
fapaana.

'VASGETRAP'

Hulle het 'Vasgetrap' geval.

Dit beteken dat wat jy verloor het 'n
swart stukkie yster is, soos 'n pennie
of 'n sent.

Dit meen dat jy iets wat nie veel werd
is nie, verloor het.

Die 'Ouer man' en 'Jong man' 'loop'
en gaan noordwaarts.

Die 'vrouens' is onderstebo en kyk
suid.

Jy moet dus by die dolosse mooi
oplet of hulle gelyk lê en of hulle
nie ooreenstem nie.

B.28

'MOTLHAKOLANA'

Di wele '*Motlhakolana*'

Kgadi : o tlhakotse, o neela mowa;

Basadi: ba Mpherefere;

Moremogolo: o setlhako.

'DIE OMKERING'

Hulle het '*Die omkering*' geval.

Die 'Jong man' is onderstebo en gee
die gees.

Die 'vrouens' is rumoerig;

Die 'Ouer man' is 'gesteweld' (loop).

B.28

Di wele Motlhakolana,
 Motlhakolana o go tweng:
 "Matlhako a a fsa, a a rōra.
 Ba re: Na re, a ga go na banna
 ka koo?" Ge matlhaku a fsa a
 neela a mangwe. Kana go tewa
 batho.
 A ga go na batho ba ba ka
 kgalemelang puo ge batho ba
 neelana ntwā?
 Ke go re: Kgadi o neela malapa
 phapang gore ba lwe, go ya go
 fitlha kwa kgosing.

Hulle het 'Omkering' geval, die 'Omkering'
 wanneer gesê word:
 "Die takheining brand en dreun. Hulle
 sê: Is daar dan nie manne daar oorkant
 nie?" As die takke brand, steek hulle
 die ander ook aan. Hier word natuurlik
 van mense gepraat.
 Is daar dan niemand wat 'n woordewisse-
 ling kan bestraf as die mense met mekaar
 wil baklei nie?
 Dit wil sê: Die jonger man bring
 verwydering tussen die families sodat
 hulle rusie kan maak, totdat dit by die
 hoofman uitkom.

B.29

*'KGORWANA, KHUPAMARAMA (1)
 RE SWA LE YONA'.*

Ditlhako tsa re: 'Kgorwana,
 khupamarama (2) re swa le yona'.

Ditlou tsa metsi (3) di lebile kwa
 bokoni; di Khupamarama.

Moremogolo o ba setse morago.

Kgadi o ya borwa.

Mosadi mogolo o lebile borwa.

Kgatšane o makgolela.
 o a kgolela, o fapaanya letsatsi.

Dikgomo ga di na khupamarama.

'Khupamarama' ke puo ya sephiri.

Ditlhako ge di re: 'Kgorwana,
 Khupamarama re swa le yona',
 Ke go re: Di raya polelo ya sephiri e le e
 tshotseng.

Ke go re: ba botlhe ba lebile kwa le
 kwa ba a farasa. (4)

Mme bo tlou (tsa metsi) ba khupamarama,
 kegore di tshotse polelo ya sephiri.

*'KLEIN HEKKIE, GEHEIM,
 ONS STERF MET HOM'.*

Die dolosse sê: 'Klein hekkie,(1)
 geheim, (2) ons sterf met hom'.

Die water olifante (3) (skulpe) hulle loop,
 en gaan na die noorde; hulle is 'geheim'.

Die 'Ouer man' volg hulle.

Die 'Jong man' gaan suid.

Die 'Ouer vrou' kyk suid.

Die 'Jong vrou' 'kyk weg' sy gaan verweg
 links van die son verby.

Die beeste het nie 'n geheim nie.

'Khupamarama' beteken 'n geheime taal.

As die dolosse val: 'Klein hekkie, geheim
 ons sterf met hom', beteken dit: Hulle
 praat van 'n geheime gesprek wat julle
 voer.

Dit wil sê, almal loop rond en gaan hier
 en daar, hulle loop deurmekaar. (4)

Maar die (water) olifante het 'n geheim,
 d.w.s. hulle het konfidensiële inligting.

---

(1) *Kgorwana*: 'n klein hekkie of ingang.

(2) *Khupamarama ke sephiri*: dit is 'n geheim, of in geheime taai afgespreek.

(3) *Ditlou tsa metsi*: 'waterolifante', d.w.s. skulpe.

(4) *farasa*: heen en weer deurmekaar loop.

B.30

'SEDIKWEDIKWE SA MOTSE'

Ditlhako di wele:

'Sedikwedikwe sa motse, thetelego ke matlhaku'

Lewa le le supa gore ditlhako di a tsamaya tso tsothle, di dikanyeditse motse.

Ke go re: Di raya jaaka lesaka.

Ke puo e e thatheditseng motse othle, ke go re: e setse e le maikaelelo a botlhe. Gantsi e le a ngongorego.

Ge e le gore batho ba *timeletswe ke motho*, lewa le le supa gore motho o mo gare ga bone.

'DIE RONDON DIE STAT GAAN'

Die dolosse het geval:

'Die rondom die stat gaan, die omringing is 'n takheining'

Hierdie val wys dat die dolosse almal 'loop', en die stat omring.

Dit wil sê: hulle vorm 'n kraal.

Dit gaan oor 'n saak wat die hele stat raak, m.a.w. dit is reeds almal se voorneme. Meermale gaan dit oor teenspoed.

As dit mag wees dat 'n persoon' uit hierdie gemeenskap 'weggeraak het', dan toon hierdie valwyse dat die persoon tussen hulle is.

B.31

'NAKA 'A MOKHURA TSHEGELA TENG'

Ditlhako di wele:

'Naka 'a mokhura tshegela teng'

Bo tlou baa tshega.

Ke go re: Di re batho ba a itumela.

Banna le basadi bone ba a tsama'a ba dikanyeditse bo tlou ba ba lebileng kwa bokoni.

'LAG DAAR BY DIE KASTEROLIEBOOM-HORING'

Die dolosse het geval :

'Lag daar by die kasterolieboom-horing'

Die olifant lag.

Dit meen: Hulle sê die mense is bly.

Die manne en vrouens loop rondom die olifante wat noordwaarts kyk.

B.32

'MOGOLORI' (1)

Ditlhako di wele:

'Mogolori'

Botlou baa tshega.

Moremogolo o tlhakotse o ba neela phefo.

Kgadi o a tsama'a o lebile borwa.

Mosadimogolo o lebile bokone.

Kgatšane o makgolela.

Ditlhako ge di wele

Mogolori di raya tshiamo.

Le ge motho a ne a lwala, go kaya go re go siame, o tla tsoga ka ona malatsi a.

Ke go re ke tshiamo.

'BLOUKRAANVOËL' (1)

Die dolosse het geval:

'Bloukraanvoël'

Die 'olifante' lag.

Die 'Ouer man' lê onderstebo, hy gee hulle oor aan die wind.

Die 'Jong man' loop en gaan suidwaarts.

Die 'Ouer vrou' kyk na die noorde.

Die 'Jong vrou' loop links van die son.

As die dolosse: 'Bloukraanvoël' geval het dan praat hul van goedheid.

Selfs as iemand siek was, dan beteken dit dat alles nou reg is; hy sal in hierdie dae weer opstaan.

Dit meen: alles is reg.

Nota: As die skulp op sy rug lê met die opening na bo, word gesê: *'Ke ditshego'*, 'Dit is 'n gelag', daar is blydschap.

(1) *Mogolori*: is 'n bloukraanvoël; beteken as valwyse van dolosse: 'goedheid', reg.

B.30

'SEDIKWEDIKWE SA MOTSE'

Ditlhako di wele:

'Sedikwedikwe sa motse, thetelego ke matlhaku'

Lewa le le supa gore ditlhako di a tsamaya tso tsothi, di dikanyeditse motse.

Ke go re: Di raya jaaka lesaka.

Ke puo e e thatheditseng motse otlhe, ke go re: e setse e le maikaelelo a botlhe. Gantsi e le a ngongorego.

Ge e le gore batho ba *timeletswe ke motho*, lewa le le supa gore motho o mo gare ga bone.

'DIE RONDON DIE STAT GAAN'

Die dolosse het geval:

'Die rondom die stat gaan, die omringing is 'n takheining'

Hierdie val wys dat die dolosse almal 'loop', en die stat omring.

Dit wil sê: hulle vorm 'n kraal.

Dit gaan oor 'n saak wat die hele stat raak, m.a.w. dit is reeds almal se voorneme. Meermale gaan dit oor teenspoed.

As dit mag wees dat "n persoon" uit hierdie gemeenskap 'weggeraak het', dan toon hierdie valwyse dat die persoon tussen hulle is.

B.31

'NAKA 'A MOKHURA TSHEGELA TENG'

Ditlhako di wele:

'Naka 'a mokhura tshegela teng'

Bo tlou baa tshega.

Ke go re: Di re batho ba a itumela.

Banna le basadi bone ba a tsama'a ba dikanyeditse bo tlou ba ba lebileng kwa bokoni.

'LAG DAAR BY DIE KASTEROLIEBOOM-HORING'

Die dolosse het geval :

'Lag daar by die kasterolieboom-horing'

Die olifant lag.

Dit meen: Hulle sê die mense is bly.

Die manne en vrouens loop rondom die olifante wat noordwaarts kyk.

B.32

'MOGOLORI' (1)

Ditlhako di wele:

'Mogolori'

Botlou baa tshega.

Moremogolo o thakotse o ba neela phefo.

Kgadi o a tsama'a o lebile borwa.

Mosadimogolo o lebile bokone.

Kgatšane o makgolela.

Ditlhako ge di wele

Mogolori di raya tshiamo.

Le ge motho a ne a lwala, go kaya go re go siame, o tla tsoga ka ona malatsi a.

Ke go re ke tshiamo.

'BLOUKRAANVOËL' (1)

Die dolosse het geval:

'Bloukraanvoël'

Die 'olifante' lag.

Die 'Ouer man' lê onderstebo, hy gee hulle oor aan die wind.

Die 'Jong man' loop en gaan suidwaarts.

Die 'Ouer vrou' kyk na die noorde.

Die 'Jong vrou' loop links van die son.

As die dolosse: 'Bloukraanvoël' geval het dan praat hul van goedheid.

Selfs as iemand siek was, dan beteken dit dat alles nou reg is; hy sal in hierdie dae weer opstaan.

Dit meen: alles is reg.

Nota: As die skulp op sy rug lê met die opening na bo, word gesê: *'Ke ditshego'*, 'Dit is 'n gelag', daar is blydskap.

(1) *Mogolori*: is 'n bloukraanvoël; beteken as valwyse van dolosse: 'goedheid', reg.

B.33

'MERÊKO'

Di wele: *Merêko*

Botlou (1) ba kaya mêtsi.
Kana metsi ke selo se se golo, le mo mothong.

Botlou ge ba potile ka kwa bophirima, ba kaya letlhogonolo. Fa ba ka ema ka kwa botlhabatsatsi, go kaya lesego le e seng la sepe.

Ge botlou ba wele mpherefere ke *Merêko*.

Ke go re: Ke boitumelo.

'BLYDSKAP'

Hulle het: *'Blydskap'* geval.

'Die olifante' (1) meen water. Water is natuurlik baie belangrik, selfs vir 'n mens.

As die olifante aan die westekant (van die dolosse) val, dan dui dit op 'n groot geluk. As hulle aan die oostekant staan, dan beteken dit 'n geringe geluk.

As die olifante 'op hulle voete' val beteken dit: *Merêko*.

Dit wil sê: Daar is blydskap.

B.34

'MEREKOPUTLA YA BONOKO'

Ba re ditlhako di wele:

'Dinoko di jele mabele masimong. Tsa ba tsa pateletsa ditlou, kagoba mosito wa tsona o le motona'

Go tewa ge re le mo puong ya ngwana wa mosetsana, a sentswe ke o mongwe, a pateletsa o mongwe. O pateletsa o a mo ratang, gore ene a tle a mo nyale!

Tshweni: ke motho, mme o ja diphepeng. O a tsama'a. O mabôna ka kwa botlhabatsatsi, E supa mophuting. "*Phutikotswana mantshawa mahwidiri*".

Phuti: e naka le le lengwe e a tsama'a.

Ke go re tshweni o fologa kwa thabeng, o pateletsa phuti. Kante phuti ga e nke e ja phepeng.

E jelwe ke tshweni, mme o pateletsa o mongwe.

Ke go re: Lewa le le supa maaka, mme go ntse go tshewa.

'DIE VROLIKE ONDERSOEK VAN DIE YSTERVARKE'

Hulle sê: die dolosse het geval:

'Die ystervarke het die koring in die land gevreet. Toe beskuldig hulle die olifante, omdat hulle spore so groot was'

Hier word bedoel wanneer ons met 'n saak besig is van 'n meisiekind, wat swanger is deur iemand, en dan beskuldig sy 'n ander persoon. Sy beskuldig die een wat sy lief het, sodat hý met haar moet trou!

'Die bobbejaan' is 'n mens, maar hy eet skerpioene. Hy loop. Hy kyk in die rigting van die ooste. Hy wys 'n vereerder van die duiker (Mongwato) aan. "Gryduikerooi"....

'Die duiker' met een horing loop.

Dit beteken die bobbejaan klim van die berg af, en hy beskuldig vir duiker. En dit terwyl 'n duiker nooit 'n skerpioen eet nie.

Dis bobbejaan wat hom geëet het, maar hy beskuldig 'n ander een.

D.w.s.: Hierdie val wys na leuens, en dit terwyl daar blydskap (gelag) is.

-
- (1) In hierdie *ngaka* se stel is sy vier hoofdolosse almal van beeskloutjies gemaak, en kom nou die 2 ivoor dolosse by wat hy '*tlou*' 'olifant' noem as openbaring van reën en voorspoed.

B.35

'O SOKOBALETSENG'

Tsa re: 'O sokobaletseng (1)
Moleti-a-kôma ?' (2)

Phala o motonanyana o lesika
O di poteletse kwa bophirima;
o lebile kwa bokoni.

Phala o monamagadi o a tsama'a,
o ya kwa borwa.

Moremogolo o mo sethakang o a tsama'a.

Tsa re: "O sokobaletseng Moleti-a-
kôma?" Kegore: o utlwetseng botlhoko?
Kampo: O hutsafaletseng? Go bodiwa
phala o motonanyana, o *o lesika* (3)
Ke go re o a lla, mme o lela lesika.

Go tewa dipuo tse di mo lebileng, e
le ka tsa borena, tse di mo
utlwisitseng botlhoko.

Yaanong o hutsafetse. Yaanong re
bona mogatsa phala a le mo tseleng.
O lebile kwa borwa, kwa go se nang
kutlwano.

Kana motse o agwa ke mosadi.
Go rialo ka phala e monamagadi go
tewa motse.

'WAAROM IS JY BEDROEF?'

Hulle sê: 'Waarom is jy bedroef, (1)
Wagter op die oorwinningslied?' (2)

Die 'manlike rooibok' lê op sy regtersy.
Hy is aan hulle westekant; hy kyk na die
noorde

Die 'vroulike rooibok' loop, sy gaan na
die suide.

Die 'Ouer man' is gesteweld, hy loop.

Hulle sê: "Waarom is jy bedroef,
Wagter op die oorwinningslied?" (Hoofman).
Dit beteken: Wat maak jou hartseer?
Hoekom is jy treurig? Die vraag is aan
die manlike rooibok wat op sy regter sy
le. Dit wil sê hy huil, en hy treur oor sy
familie.

Dit sien op die sake wat hom raak,
nl. aangaande sy kapteinskap, wat hom
bedroef laat voel.

Nou is hy ongelukkig. Ons sien nou
rooibok se vrou is in die pad. Sy kyk na
die suide, daar waar geen vrede is nie.

'n Stat word natuurlik deur 'n vrou
gebou. Deur dan so te praat van die
vroulike rooibok word die stat bedoel.

B.36

**'DITAOLA MO BOLWETSE
BA NGOPE'** (5)

(Kgatla-ngaka, Rustenburg distrik 20.9.65)

Malope ke phuduhudu khunwane
E'naka le le lengwe Di bonala kwa
Fokoma gaufi le Rasai,
thabeng tsa Mathinthini.

Malope, fa gare, o lesika la molema.
O a lwala.

Moremogolo: le Kgadi (Sejaro) di
"Selomi" ke go re: di hupile.

Métsi: a le mpherefere ya
khupamarama.

Tlou: tsa re: "Mabone a-ratsatsi".

E mpherefere
Phala: e motlhakola e
dumela le

Tau: Ke thwagadima.
E lesiba. E atlaletse madi (a molwetse).
Ka a lebile kwa phefo e tswang teng.

**'N VALWYSE BY NEUS- EN
MONDBLOEDING'** (5)

Die 'boodskapper' is die rooisteenbokooi.
Hulle het net een horing. Mens kry hulle
by 'Asem' naby Rasai in die berge van
Mathinthini.

Die 'boodskapper', in die middel, lê op
sy regtersy. Hy is siek.

Die 'Ouer man' en 'Jong man' lê albei
met ingehoue asem.

Die 'water' (skulpe): lê 'in beroering'
van 'geheimsinnigheid'.

Die 'olifante' sê: "Die helderheid van
die opgaande son".

Hulle loop albei. Die 'rooibok' is
omgekeer en stem saam met
'Leeu': hy is die weerligstraal en lê op sy
sy. Hy ontvang die bloed (van die kranke).
Aangesien hy kyk na waar die wind
vandaan kom.

-
- (1) *o sokobaletseng, o utlwetse eng botlhoko:* waarom is jy ongelukkig.
(2) *moleti-a-kôma:* die kaptein, hy wat wag vir die oorwinningslied
(3) *o lesika:* hy le op sy regtersy.
(4) *o simetse:* hy le op sy linkersy.
(5) Hierdie was die verduideliking van hoe vyftien dolosse 'geval' het, d.w.s. die *ngaka* se volledige stel.

B.36

Thakadu a re: "Ke nna tsweleke ntswe la bothulakgeru"! Ke go re: Badimo ba'a go ba dumela.

Khudu ya re: "Morerwana wa Malope." Kegore madi a ipatlile mo ene a ba a phunyega; go itshimolotse one; ga a bolawa ke sepe. A itherile e le one.

Modimo o monamagadi o mabone.

Modimo o motonanyana o setlhako, o a tsama'a o re o tla fola

Khudu e monamagadi o motlhakola, o atlaetse. Ke morwarra kgaga; ga e na lebelo; ge e go bona, e hunyetse.

Ya re: "Ke motlhakola wa lekgorokgoro o o tlhakotseng mogatsakgosi ditswalo."

Ke go re e mo tlositse bolwetse.

Tshweni e ka kwa Seluming sa Kgadi, e mothakola. E monamagadi, mme e dumela le madi ge a ntse a tshologa.

(Ka sengaka: tlou ke khudu; mmutla ke tlou; tlou ga e na boa, bo a tloga fela. Le mmutla ge o bo tshwara, bo a tloga.)

"*Mabone a rratsatsi*" ke go re o tla bona go tswa ga bolwetse. Ke ge ditaola di lebile botlhabatsatsi.

Ge di ka leba *bophirima*, di a latola bophelo mme ra re:

Legwame. Ba re: "Se se ileng ke moswela-teledi".

Ngwana o a neng a bolawa ke madi a ngope, ba mo mpileditse kwa kgotleng maabane.

Ka mmofolla masela le go mo somolla masela mo dinkong. Ka tsaya *maikghetha* (1) a kgaga, le phuduhudu, le modi wa *Mosunyana*. Ka mo arametsa ka ona; madi a gagwe a tlhakana le ona aa fsa, a goga musi o wa teng.

Die 'erdvark' sê: Ek is die een wat kom van die koppie waar die vrugtepitte gestamp word"! Dit beteken: Jou voorouergeeste keur dit goed.

Die 'skilpad' sê: "Die praatjies van die Boodskapper". D.w.s. die bloed in haar het self 'n weg gesoek en toe oopgebreek. Die bloed het vanself begin en niks het haar seergemaak nie. Dit is die bloed self.

Die 'vroulike opperwese' (afgestorwe ouma) sy sien.

Die 'manlike opperwese' (afgestorwe oupa) is gesteweld, hy loop, hy sê die pasiënt sal gesond word.

Die 'vroulike skilpad' lê onderstebo, sy ontvang ook. Dit is die 'ietermago' se broer. Hy is ook nie vinnig nie; as hy jou sien trek hy sy kop terug.

Hy sê: "Ek is onderstebo.

Hierdie is 'n moeilike saak wat die hoofman se vrou se bedekking omgekeer het."

Dit meen dat sy haar siekte weggeneem het.

Die 'bobbejaan' is by die 'Jong man' wat sy asem ophou, en lê onderstebo. Dis 'n wyfie (bobbejaan) en sy stem saam met die bloed wat nog stort

(Volgens *ngaka* praktyk kan die 'olifant' vervang word met die 'skilpad'; die 'haas' vir die 'olifant', want die 'olifant' het nie dier-hare nie, dit groei sommer. En ook die 'haas', as jy daaraan raak, dan val sy hare uit.)

"Die lig van vader-son" (die 'rooibok' wat oos loop): dit beteken jy sal sien hoe die siekte (die kranke) verlaat. Dit is wanneer die dolosse na die ooste kyk.

As hulle na die weste sou draai, dan sê hulle daar is nie lewe nie, en ons sê: 'Die son sak'. Hulle sê: "Wat weg is is weg. Wat weg is sterf in die vreemde."

Hulle het my gister na die *kgotla* ontbied vir die kind wat so siek was aan die neus- en mondbloeding.

Ek het die lappe van haar losgemaak en ook die lap(proppe) uit haar neus getrek. Ek neem toe kerfsels (1) van die ietermago, en van die steenbok, en die wortel van die haak-en-steek. Ek laat haar die dampe daarvan inadem; haar bloed het daarmee gemeng en geskroei, en sy het toe dié rook ingeadem.

(1) *maikghetha*: kerfsels wat die *ngaka* verkry deur stukkie vel, been, bas, wortel, ens. met 'n handdisseltjie (*phalo*) fyn te kap, en wat hy dan in 'n potskerf (*lengeta*) gooi om te braai vir sy *tshitlho* d.w.s. salf verkry van verpoelende gebraaide kerfsels.

B.36

Morago ka tsaya *tshidi* (2)
ya teng, mme ka mo sunedisa one
gape, le go a ja.

Ga ba ga ema, a boela kwa
gae.

Daarna het ek die 'verpoeierde skroeisels'(2)
geneem en haar dit weer laat opsnuif, en
ook daarvan (laat) eet.

Toe het die (bloeding) opgehou, en sy het
huiltoe gegaan.

B.37

MABOKO A DITAOLA

(Kgatlā-ngaka, Rustenburg distrik. Okt. 1965)

1. *"Maselesele ke a sellega,
Ke sale ke ja dintlhwa
maloba"*

Ke go re:

Motho o filwe sa go ja, se le mo
phosong, mme o tshwanetse go
tlhatsisiwa.

2. *"Legwame tlhogotshweu
Ke rwele diala, bantsi ba
sule ba sa a bona"*.

Go tewa motho ge a tlaa gola.
Mme yaanong o weditse eng: A ke
go tlotla batsadi baagwe, kampo bang
ka ene?

3. Dithako di wele:
"Mokhura wa Lekhikhikhi".

Kegore: Boitumelo ga se bo
bonyenyane; ke bo bogolo.

4. Dithako tsa re:
*"Merêkoputle ya bonoko. Noko
di jele mabele masimong, tsa
bowa tsa pateletsa ditlou ka go
bona matshoo a tsona a le magolo."*

Go kaya mosetsana a le morwalo,
mme a ganela gore ga a merwalo.

5. Dithako tsa re:
*"Letlhakana, mphyefyana, nku
e tswa kwa borwa e le mogapa,
ebile e le segole, etswe mogapi
wa yone a le mogapa a bile a le
segole."*

Re raya selo se se tlang se le bogale.
Mme motho o a romelang tse dimpe, ene
a sa bone gore ga aa ema pila. Tse di
bogale tseo, di tla boela kwa go ene
koo.

PRYSLIEDERE VAN DIE DOLOSSE

1. *"Ek het eergister laas vlieënde
miere geëet"*

Dit beteken:

Aan iemand is iets gegee om te eet
wat nie goed was nie, en hy moet 'n braak-
middel kry.

2. *"Die Legwame-plant het 'n witkop,
ek dra wit hare (?) baie is dood wat
dit nie gesien het nie."*

Hier word bedoel iemand wat oud
word. En wat het hy eintlik bereik Was dit
om sy ouers te eer of sy maats?

3. Die dolosse het geval:
"Kasterolieboom van lekkerlag."

Dit wil sê: Dit is nie net 'n bietjie
blydschap nie, maar groot vreugde.

4. Die dolosse sê:
*"Die vrolike ondersoek van die
ystervarke. Die ystervarke het die
koring in die lande opgevrete. en kom
toe terug en beskuldig die olifant toe
hulle sien hoe groot die spore is"*

Dit sien op 'n meisie wat swanger is,
maar sy ontken dit en sê sy is nie swanger
nie.

5. Die dolosse sê:
*"Die rietjie, Mphyefyane-plant die
skaap kom van die suide mei een oog,
en ook kruppel en dít terwyl sy
aanjaer net een oog het en kruppel is"*

Ons praat van iets wat kom, wat baie
kwaai is. En die mens wat hierdie
slegte dinge stuur hy besef nie dat hy self
nie vasstaan nie. Daardie kwaai dinge sal
weer na hom toe terugkeer.

(2) *tshidi*: is wanneer die verskroeiende kerfsele op 'n *lwala* (maalklip) fyngemaal word tot 'n swart poeier. Wanneer varkvet bygevoeg word is dit *tshitlho* wat in die medisynehoring gestop word vir latere gebruik.

B.37

6. Ditlhako tsa re:

“Di phepa, mafsi. Ke diphepa ke nosi. Selabye se tlaatla le motshola-kgamelo.”

Motho o o siame, o tllilo kgotlelwa ke omongwe o o tla mo nayang mowa o o sa siamang.

7. Ditlhako tsa re:

“Setlhako, o se ka wa tswa monyatsi ‘a leeto. Akga mokgono o tsamae.”

Ke go re motho o o tshwanetse go tsamaya. Mme a ithere a re: ‘Ekete nka nna’. A inyatse go tsama’a.

8. Tsa re:

“Motlhakola wa Lekgorokgoro o o tlhakotseng mogatsa-kgosi ditswalo.”

- (a) Go kaya go utswa, ke go re bogodu.
- (b) Gape Motlhakola o kaya go tsaya, ge o tllile go tsa’a sengwe.
- (c) Gape wa boraro ke go tsewa: go isiwa botshwarong.
- (d) Gape wa bone ke wa *lesu*, o ditlhako di reng:

9. *“A fudugile mantsi-a-moôka; a bone ge motu o ela.” (1)*

Go kaiwa motho o mowa wa gagwe o fudugileng. Ke go re go kaya *lesu*.

10. Ditlhako tsa re:

“Morupi wa madi, o bone kolobe e seka ya go tshela ka maphususu!”
(Madi a a tswang a gasa motho.)

Re a be re ra’a bobo. Ke gore o tlhokomele motho ole; a tloga a go bofa ka mafoko a maswe a gagwe.

6. Die dolosse sê:

“Die melk is skoon. Ek is self skoon. Die vuilheid sal kom deur die een wat die emmer dra.”

Hierdie mens is goed, hy gaan besoedel word deur iemand anders wat aan hom ’n slegte gesindheid sal oordra.

7. Die dolosse sê:

“Skoen, moenie ’n minagter word van die reis nie. Swaai jou been en begin loop.”

Dit beteken hierdie mens moet gaan. Maar hy moet vir homself sê: ‘Ek wens ek kon bly.’ Hy moet daarteen opsien om te gaan.

8. Hulle sê:

“Die onderstebo van ’n moeilike saak wat die kapteinsvrou se bedekking omgekeer het.”

- (a) Dit beteken om te steel, d.w.s. diefstal.
- (b) En ook beteken ‘onderstebo’ om te neem, as jy iets kom haal het.
- (c) En ten derde is dit om gevang te word en in gevangenskap weggevoer te word.
- (d) Vierdens beteken dit die ‘dood,’ waarvan die dolosse sê:

9. *“Hulle het weggetrek, die menigte van die môka-bye, hulle het gesien toe die môka-heuning wegvloei.” (1)*

Hier word iemand bedoel van wie die gees die liggaam verlaat het. Dit wil sê: die dood.

10. Die dolosse sê:

“Dit is net bloed, jy moet oppas dat die vark nie bloed oor jou spat nie!”
(Bloed wat uitkom spat oor ’n mens)

Hier bedoel ons iets slegs. Dit beteken dat jy moet oppas vir daardie mens; hy kan jou bind met sy slegte praatjies.

---

(1) *motu o ela*: ‘as die ‘môka’-heuning wegvloei’. Môka-bye in ‘die grond het ’n ‘pot’ vir ’n nes. As daar gevaar kom, maak hulle die onderste gaatjie oop, en die heuning vloei in die aarde weg. Volgens die *ngaka* na die *badimo* (voorouergeeste) onder die grond.

B.37

11. Ditlhako tsa re:

"Morupi wa madi a photsa."

Ke go re go kaiwa madi a motho a go loiwang ka ona, gore bone ba kgone go ka tsaya wena, a o sule, a o a pheia; ba tie ba kgone go tsaya se ba se tlhokang mo go wena.

Ge moswi wa senatla a ka welwa ke lewa le, ke go re a a fitlhwe bosigo, a sa bonwe ke batho.

12. Ditlhako tsa re:

"Selomi."

(a) Go kaya setlhabi.
Fa ke ga Modimo.

(b) Gape go kaya mmolai wa molotsana. Motho o bolailwe ke motho me e le ka boloi.

13. Ditlhako tsa re:

"Mokgosi!"

Ke polelo:

(a) go a bidiwa;

(b) go a bolellwa.

14. Ditlhako tsa re:

"Mpherefere! Mpherefere ke eng? Mpherefere ke motho: Mpherefere ke maru: A ferefetsega mogodimo. Mpherefere ke manong: A ferefetsega, a bona setoto sa phologolo Tsa re: Mpherefere ke wa eng? Mpherefere ke wa dikgomo; dikgomo ga di na dilao; dilao tsa dikgomo di tletse ditshitshiri."

(Ditshitshiri go tewa dilomi, kegore motho o o di tshwenyang.)

Mpherefere o ra'a gore:
Ke matshwenyego!

15. Ditlhako tsa re:

"Mpherefere wa tlhako ya khunwana, e mogwe ya re a bona mogwagwadi a eme-eme."

Ke go re o ile a tshwenyega ge a bona rratswallaagwe, ka a mo tsaletse mosadi. O a tshoga ge a bona Modimo wa'agwe.

11. Die dolosse sè:

"Dit is bloed, die bloed van 'n vroeë vrugafdrywing"

Hier word mensbloed bedoel waarmee getoor word, sodat hulle jou kan neem of jy dood is en of jy lewe; sodat hulle (liggaamsdele) van jou kan neem wat hulle nodig het.

As die dolosse so sou val vir 'n dapper afgestorwe held, dan moet hy in die nag begrawe word as hy nie deur mense gesien word nie.

12. Die dolosse sê:

"Asem ophou"

(a) Dit beteken 'n pyn.
Hier kom dit van Modimo.

(b) Dit beteken ook 'n skelm moordenaar.
Hierdie mens is doodgemaak deur 'n mens en dit deur toordery.

13. Die dolosse sè:

"'n Oproep!"

Iets word gesê:

(a) daar word opgeroep;

(b) of daar word aangekondig.

14. Die dolosse sê:

'Beroering! Wat is beroering? Beroering is 'n mens; Beroering is die wolke: Hulle bring die hemelruim in beroering. Beroering is die aasvoëls: Hulle maal rond, en sien die karkas van 'n dier. Hulle sê: Wat se beroering is dit? Die beroering is aangaande die beeste: die beeste het nie lêplek nie; die lêplekke van die beeste is vol weeluse."

(Die weeluse bedoel goed wat byt, d.w.s. 'n mens wat hulle pla.)

Beroering beteken dus: Daar is moeilik-hede:

15. Die dolosse sè:

"Die twis van die hoef van die rooi koei, as die skoonseun sy skoonvader sien dan staan-staan hy"

Dit beteken dat hy al swaar gekry het as hy sy skoonvader sien, aangesien hy vir hom 'n vrou grootgemaak het. Hy skrik as hy sy 'Modimo' sien. (sy skoonvader).

B.37

16. Ditlhako tsa re:

*"Se se ileng se ile, se ileng
ke moswelateledi."*

Ke go re: ke selo se se tšimetseng,
kgotsa se se suleng. Ganke o tloho
o se bona.

17. Ditlhako tsa re:

"Thota e sena khudu, ke tlou."

Ke go re: Ke polelo e e makete.
Kampo tsela e thata. Tsela ge e sena
mmotwana e na le thaba.

18. Ditlhako tsa re:

*"Makgole'a! Motho o kgolelwa
ke waa bo."*

Ke go re: Motho o jakiswa ke
waa bo. Kegore o tla thusiwa ke wa
eno.

19. Tsa re:

"Motlhakola yo montsho."

Di raya moswelwa kgotsa
moswagadi.
Ditaola di tlhakotse tsotsotlhe.
Ga go na yo a tsamayang. Di kaya
gore go sule mongwe wa losika la eno.

20. Tsa re:

*"Molomo wa tau kôtôtwane;
di feta ka ôna, di a wêla."
(Kôtôtwane: ke go
atlhama.)*

Ke go re: tau re e raya kgosi.
Se se tšenang ka molomo wa kgosi,
ga se nke se feta. Se tshwanetse go
wela. Le ge e le puo, o tshwanetse
go e metsa a ba a e arabele.

21. Di wele:

*"Thwagadima ya marutla
a kôma! A ga go banna ka
koo? Motse o a fsa!"*

Ke go re: A ga go na batho
ba ba tona ba ba ka thayang (1)
motse gore o seke wa fsa. Tladi ya
tsena mo motseng.

16. Die dolosse se:

*"Wat weg is is weg, wat weg is,
sterf in die vreemde."*

Dit beteken: dit is iets wat weggeraak
het, of wat dood is. Jy sal dit nie weer sien
nie.

17. Die dolosse sê:

*"'n Bult wat nie 'n skilpad op het
nie is 'n olifant"*

Dit beteken: Dit is 'n moeilike saak.
Of die pad is moeilik. As die pad nie 'n
bultjie het nie, dan is daar 'n berg.

18. Die dolosse sê:

*"Hulp soek! Hulp word vir iemand
gesoek deur sy eie mense."*

Dit beteken: 'n Werk word vir iemand
gesoek deur sy eie mense. Dit beteken: jou
eie mense sal jou help.

19. Hulle sê:

"Die swart Onderstebo."

Hulle bedoel 'n weduwee of wewenaar.

Al die dolosse is onderstebo. Daar is
nie een wat loop nie. Hulle dui aan dat
daar iemand van julle familie oorlede is.

20. Hulle sê:

*"Die bek van die leeu is wawyd oop;
hulle gaan daardeur, hulle val in."
(Kôtôtwane is om die mond oop te
rek.)*

D.w.s. deur die 'leeu' bedoel ons die
kaptein. Wat by die kaptein se mond in-
gaan, gaan nie verby nie. Dit moet bestendig
word. Selfs as dit 'n gesprek was, dan moet
hy dit 'insluk' en dan moet hy dit later
beantwoord.

21. Hulle het geval:

*"Weerligstraal wat die oorwinningslied
verbreek!
Is daar dan nie manne nie?
Die stat brand!"*

Dit beteken: Is daar nie geskikte manne
wat die stat kan beveilig (1) sodat dit nie
brand nie? Om te verhoed dat die weerlig
in die stat kom.

(1) *thaya*: om te beveilig teen toordery (*boloi*) deur *diphoko* (kragmiddele) aan *dimépê* (houtpenne) te smeer en in die grond vas te pen.

B.37

22. Ditlhako tsa re:

*“Sedikwedikwe sa motse
ka morero yo mogolo
kgotsa moraro o mogolo.”*

Ke tsa ntwā. Ntwā e e tla
bolayang batho, le ge e le ba
morafe o mongwe

23. Tsa re:

*“Morerwana. Sa Morerwana
ga se kgole. Se mabulelong
a ntlo ”*

Ke go re se re se batlang ga se
kgakala. Le ge e le motho o a
suleng, ke se ke ka yo mmatla
kgakala. O fano fa gae fa:

24. Ditlhako di wele:

*“Lomatla, Lomatla la kgomo.
Kgomo e matla ka namane.”*

Fa ke go re:

Ge e le motho o re mmatlang,
o tlaatla a tshotse ngwana. Ge e le
kgomo e dusa, re itse ge e tlaatla
le namane. Kampo, le monna a ka
tla le ngwana, a tlogetswe ke mmaagwe.

25. Ditlhako di wele, tsa re:

*“Tsweleke, ’ntswē la Ritha,
’ntswē la bothulakgeru. Seboko
se se tlhogo tshibidu, Modimo
o o kwa thabeng.”*

Ke go re: Motho o sule, athe
bana ba gagwe ba ne ba sa mo tshola
pila. Jaanong baa tshwenyega, ka ba
ne ba sa direle batsadi ba bona. Ke
sona se se ’irang gore o utlwe gontse
gotwe go tlhabelwa badimo.

26. Ditlhako tsa re:

*“Meletharipelo boela bonnong.
Malla se gagwe o se boné.”*

Ke go re: Se o neng o se
ngongoregela, se teng. Le ge e le
motho o o suleng. o kgotsafetse ka
se bana ba gagwe ba ne ba se dira.

Ebile, ke yona pheko ya
ditlhako ge o di tlhapisā.

27. Tsa re:

*“Kgorwana, khupamarama
re swa le yona! ”*

Ke mafoko a sephiri a re
swang le ona.

22. Die dolosse sè:

*“Die omsingeling van die stat is die
groot beraadslaging of anders die
groot rankplant.”*

Dit het betrekking op oorlog. ’n Geveg
waar mense om die lewe gebring sal word, al
is dit dan van ’n ander stam.

23. Hulle sè:

*“Dit het vanself begin
Dit wat self begin is nie ver nie. Dit is
by die deur van die huis.”*

Dit beteken: wat ons soek is nie verweg
nie. Al is dit iemand wat dood is, ek moet
hom nie ver weg gaan soek nie. Hy is hier
vlakby die huis.

24. Die dolosse het geval:

*“Soektog, die soektog na ’n bees.
’n Koei is sterk deur haar kalf. ”*

Dit beteken hier:

As dit ’n mens is wat ons soek, sal sy
terugkom met ’n kind. As dit ’n koei is wat
dragtig is, dan weet ons dat sy met haar kalf
sal kom. Selfs ’n man kan met ’n kind kom,
van wie die ma weggehoop het.

25. Die dolosse het geval en hulle sè:

*“Gaan uit na die heuwel Ritha,
die heuwel waar pitte gestamp word.
Die wurm met die rooi kop, nl. ‘Modimo’
is daar by die berg ”*

Dit wil sè: ’n Mens is dood, maar sy
kinders het hom nie mooi versorg nie. En
nou kom hulle in die moeilikheid, aangesien
hulle nie hulle ouers behoorlik versorg het
nie. Dit is dít wat veroorsaak dat jy dikwels
moet hoor dat daar vir die voorouers geoffer
moet word.

26. Die dolosse sè:

*“Die liggaam is ’n abbavel; hart, gaan
terug na jou plek. Wat hy wou gehad
het, het hy gevind.”*

Dit beteken: Dit waaroor jy ontevrede
was, is gevind. Al is dit dan ’n gestorwe mens,
hy is tevrede oor wat sy kinders vir hom ge-
doen het.

Dit is ook die kragmiddel vir die dolosse
as jy hulle ‘was’ (opwek).

27. Hulle sè:

*“Smal poortjie, geheim, ons sterf
met hom.”*

Dit beteken dit is geheime woorde
waarmee ons sal sterf.

B.37

28. Ditlhako di wele:

"Theledi ya mfolwe; ngwana wa go rongwa ka lefifi, ka leledi nka ikganna!"

Di ntsha bolotsana. Le ge e le ene o o mo laolang, ke molotsana!

29. Ditlhako tsa re:

"Tibola ya tlhako ya pitse. Ya bogwadi e ntse e re pula ga e a nna, e phalaotse. E tlhatswitse dipitse mebala."

Go kaiwa pula ya ntlha, gore e tlaa nna, mme diphologolo tsotsotlhe di tla ntsha mebala ya tsone.

30. Ditlhako tsa re:

"Mogolorô. Ngwana wa go tsewa legodi la mo isa teng-nyana-teng."

Ke go re motho wa mofuta o, ke o a neletsweng ka ditlhare gore a ye legofa, ke go re a tsamaele ruri.

Ke go re: ge re batla motho, kampo kgomo, mme tsa wa Mogolorô, ga se o re tlholang re mmona. Athe o santse a phela. Jaaka bana ba ba ileng Makgoweng.

31. Ditlhako di wele:

"Thipa ya mpa."

Ke go re molwetse o, o bolawa ke mala a a segang. Ditaola di tlaatla di supa gore ke bolwetse ba mofuta ofe.

32. Ditlhako tsa re:

"Morupi wa kubela, kubela teng o ntse madi, o ntse matshetlela"

Di ra'a motho ge a tsholla madi, kampo kgomo e bolailwe, kampo pula e e tliho nang ka sefako.

33. Tsa re:

"Mpheretere Kotsikwa ke kgaola e nkgwe mogala."

Lewa le, le kaya ge bogosi bo fela. Modimo o bo kgaotse, Ge di laola motho mme di wa ka lewa le, di kaya gore kemo ya gagwe e fedile. Kampo kgomo, gore e feletswe ke bophelo.

28. Die dolosse het geval:

"Die knieskyf van mfolwe; As kind wat in die duisternis gestuur word, sal ek in die lig moontlik weier."

Dit dui op oneerikheid. Selfs hy vir wie jy dolos gooi kan 'n skelm wees!

29. Die dolosse sê:

"Die eersgeborene onder die hoewe van die zebras. Die een onder die opstandiges sê nog steeds dit het nie gereën nie, dit het net gesprinkel, en net die zebras se kleure gewas"

Hier word gepraat van die eerste reën, dat dit sal val, en dat al die diere se kleure dan mooi uit sal kom.

30. Die dolosse sê:

"Mogolorô. Die kind vir wie 'n legodi-voël gegee is, dié het hom al dieper (in die bos) gelei."

Dit beteken dat so 'n persoon, iemand is aan wie toormiddele ingegee is dat hy heeltemal weg moet gaan, d.w.s. vir goed vertrek.

Dit beteken: as ons iemand soek, of 'n bees, en hulle (die dolosse) val *Mogolorô*, dan sal ons dié bees of persoon nie weer sien nie. Maar hy leef nog. Net soos die jongmense wat weg is (om te gaan werk) by die Witmense.

31. Die dolosse het geval:

"Die mes van die maag"

Dit beteken dat hierdie kranke se maag seer is wat hom krampe gee. Die dolosse sal nog aandui watter soort siekte dit is.

32. Die dolosse sê:

"Die bloeding van 'n vel met 'n stok af te druk, wat die bloed laat stort en so daar sit."

Hulle praat van iemand wat bloed stort, of as 'n bees geslag word, of van reën wat met hael gaan kom.

33. Hulle sê:

"Beroering van Kotsikwa, ek sny die tou af van die witrug os."

Hierdie val, praat van die opperhoofskap wat ophou. God het dit afgesny. As daar oor 'n mens dolos gegooi word en hulle so val, dan bedoel hulle hierdie persoon het aan die einde gekom. Of 'n bees, dat hy nie meer sal leef nie.

B.37

34. Ditlhako tsa re:

“Letlhakana Mfyefyana.

Ke bolwetse bo re bo bitsang nkopane. Ke go re ge ngwana a tshwanetse go ithoma, o tswa molatelo o motelle o bo o kgome fa fatshe.

35. Tsa re:

“Mogotlhoana o lebakeng, modika o se nang wabô.

Di ra’a go re motho o o tswetswe a le mongwe fela. Ebile lesika a sena le lona.

34. Die dolosse sê:

“Die klein rietjie en die Mfyefyana-plant”

Dit is die siekte wat ons ‘aambeie’ (?) noem, d.w.s. waar ’n kind wat wil ontlaas se derm saam uitkom en selfs aan die grond raak.

35. Hulle sê:

“Die kameeldoringboom pie staan alleen op die vlakte, ’n omringde sonder sy eie soort.”

Hulle bedoel dat iemand die enigste kind is. Ook het die kind nie ander familie nie.

B.38

THUSO YA DITAOLA

Ke kile ka laola ge go no go timetse ngwana wa mosimanyana o dingwa di ka bang lesome.

Mo leweng la pele, *Moremogolo* o ne a hupile; *Kgadi* o ne a hupile. *Mosadimogolo* o ne a tlhakotse, a kaya setopo.

Kgatšane o ne a tlhapile, Modimo a tsama’a.

Di ne di kaya gore motho o sule, mme ga a swela Modimo. Jaaka ge a sule *Kgatšane* o tswa setlhako, go re kaya gore re ya kae.

Modimo ona o lebile botlhaba-tsatsi go le gonye.

Kegore Modimo o dumela gore re tsamae, mme o re kaela kwa re tshwanetseng go ya teng. Re ’o o bona ka one Modimo.

Lewa la bobedi ge re tsena kwa nokeng *Moremogolo* o wa a tlhakotse. Tse dingwe di wela fela jaaka pele.

E ntse e le:

“mabyana a motlhakola a Sesunkwane.”

Ke go re: go tewa ‘molalatlhageng’. Ke gore: *“Se se ileng se ile; se se ileng ke moswela Teledi.”*

Ke go re: le ge re sena kitso, molato o teng fa, mme ke wa motho o o suleng. O teng fa. Ke go re o mo ditkhutlong.

HOE DOLOSSE HELP

Ek het eens dolos gegooi toe daar ’n seuntjie van omtrent tien jaar oud weggeraak het.

In die eerste val het die ‘Ouer man’ (dolos) geval in die posisie van ‘asem ophou’; so ook die ‘Jong man’. Die ‘Ouer vrou’ was ‘onderstebo’ en het daardeur ’n lyk aangedui.

Die jong vrou was ‘gewas’ (in die loopposisie), en die Opperwese (erdvark) het ‘geloop’.

Hulle het aangedui dat iemand dood is, maar dat hy nie vir die Opperwese gesterf het nie. En soos wat hy dood is was die ‘Jong vrou’ in die loopposisie om vir ons te wys waarheen ons moet gaan (soek).

Hierdie opperwese kyk effens ooswaarts.

Dit beteken dat die Opperwese tevrede is dat ons gaan, en hy wys ook vir ons aan watter rigting om te neem. Met *Modimo* se hulp sal ons hom vind.

Die tweede valwyse toe ons by die rivier aankom val die ‘Ouer man’-dolos in die ‘onderstebo’ posisie. Die ander het net weer geval soos voorheen.

Dit is nog steeds die val:

“Die omgekeerde rotse van Sesunkwane ”

dit beteken: hier word gepraat van ’n ‘ruigtelêr’ (’n lyk). Dit wil sê: *“Wat weg is, is weg; wat weg is sterf in die vreemde.”*

Dit beteken: al het ons nie kennis nie, hier is iets verkeerd, en dit is met betrekking tot ’n mens wat dood is. Hy is hier. Dit wil sê hy is in die hoeke (inhamme, draaie).

B.38

Selo se se tona ke noka. Ge re fitlha kwa teng noka e bola'a motho, Ke gore noka e kgolo mo 'hukung'. Ke fa re tshwanetseng go batla motho o o suleng o.

Jaanong gape go kaya go re ga go na tshipi O mo fitlhile ka diatla.

Mme gona, e rile ke se n'o ba kaela ba mpotsa dipotso, mme ka thala ka thobane, e ka ba dikgato di le tharo.

Moremogolo ene kana o thibetse Kgatsane tsela.

(Ra fata ra epolla setopo.)

Ga a ka a mo kanamisa; o mo latlhetse ka letlhakore; mme maoto a ne a lebile kwa 'hukung' ya lebotana la noka.

Ge tshipi e ka be e le teng, one Modimo (thakadu) o ka bo o no o epa. Foo le tlaa be le epa ka tshipi.

Tshipi e supywa ke Modimo le tau di le pedi fela.

Erile ge re tla tshwara monna ole, ditaola di ne di mo supa. Ke ne ke laotse ka ditlhako tso tsotlhe.

A supywa ke 'Morupi'. Tlou o ne a tshwaragane le tshweni. Tlou kana ke madi a motho a a tshologileng, Mme o tihakotse.

Tshweni o lebile ngaka, ebong kolobe, le ene a le gaufi le tlou.

Tau ene e le lephodisa. Ka tshweni a ne a bapile le tlou, ba 'tthapile madi', nna ngaka ke utlwa khudu a re: "*Sa morerwana ga se kgole; se mo mabulelong a ntlo.*"

Ke go re: se o se batlang se fa pele ga gago.

Mme ka nnete ka supa motho o o emeng fa pele gaaka ka re: "Mmotsengi!"

Die groot ding hier is die rivier. As ons daar kom dan maak die rivier 'n mens dood. 'n Rivier is dus kwaaieste op sy hoeke. Dit is hier waar ons hierdie mens wat dood is moet soek.

Dit wys dan ook verder dat hier nie sprake is van 'n yster nie; hy het hom met die hande begrawe.

Dit het dan ook gebeur dat nadat ek die opdrag aan hulle gegee het, en hulle my uitgevra het, dat ek 'n sirkel met 'n stok getrek het, van omtrent 3 treë (omtrek).

Die 'Ouer man' (dolos) lê nou in die pad van die 'Jong vrou'.

(Ons het toe gegrawe en die lyk uitgekry.)

Hy het hom nie op sy rug laat lê nie; maar het hom op sy sy in (die gat) gegooi; en die voete het gewys na die 'hoek' van die rivierwal.

As daar 'n yster gewees het, sou die Opperwese (erdvark) gegrawe het. Dan sou julle met 'n yster (graaf) gegrawe het.

'n Yster word aangedui alleen deur die twee: die Opperwese (erdvark) en die leeu.

Toe ons daardie man (die moordenaar) sou vang, het die dolosse hom aangewys. Ek het (toe ook) met al die dolosse gegooi.

Hy is aangewys deur: die 'Bloed'-valwyse. Die olifant was langs die bobbejaan. Die olifant is (dan) natuurlik 'n mens se bloed wat gestort is, en hy lê onderstebo.

Die bobbejaan kyk na die *ngaka*, nl. die vark (dolos), en hy is naby die olifant.

Die leeu, hy is die polisieman. Aangesien bobbejaan langs die olifant gelê het, en hulle 'bloed afgewas' het, hoor ek die *ngaka*, as skilpad sê: "*Dit wat ter sprake is, is nie ver nie, dit is by die deur van die huis.*" D.w.s. wat jy soek is voor jou.

En werklik, ek wys na die man wat voor my staan en sê: "Vra hom!"

B.38

Mme a tlhoka molomo. A tetesela,
a pallwa ke go bua le ge e le go re:
"Ga se nna!" (1)

En hy kon nie sy mond oopmaak
nie. Hy het gebewe, en kon nie praat
nie, selfs nie eens om te sê: "Dit is nie
ek nie!" (1)

B.39

DITAOLA (2)

(Kgatlá-ngaka van Botswana, 1955)

MPHEREFERE (3)

Moremogolo
Jaro
Mmakgadi
Lengwana

Di a tsama'a tso tsotlhe.

"*Di mpherefere,
Ke wa tsiko:* (4)
Kgaola nkgwe (5) *mogala,
O ye le yona
Phalaborwa.*"

- (a) Ke gore: Ge jaaka o batla dikgomo o tla wêla moraka o o nang le dikgomo kante batho ba le bantsi.
- (b) Kante o laola pula, gore e etla.
- (c) Mo bolwetseng: Ke gore motho o na le disô ka mo teng ga mala a gagwe.
- (d) Motlhamongwe di go bolella gore motho o, ba kile ba bua ka go omanya Ke gore ga ba na lerato. Mme mpherefere ó, o ka ba tsietsi, jaaka boloi.

DOLOSSE (2)

BEROERING (3)

Moremogolo (senior manlik)
Jaro (junior manlik)
Mmakgadi (senior vroulik)
Lengwana (junior vroulik)

Hulle 'loop' almal.

"*Hulle is in beroering
Dit is van tsiko* (4)
Sny die bonte (5) *se lyn af,
En gaan met hom na
die rooibok, van die suide.*"

- (a) Dit beteken: Soos wanneer jy beeste soek, sal jy op 'n veepos afkom met beeste of baie mense.
- (b) Of jy gooi die dolos oor die reën, naamlik dat dit kom.
- (c) In krankheid: beteken dit dat die persoon sere het binne in sy maag.
- (d) Of miskien sê hulle (die dolosse) vir jou dat hierdie persoon (i.v.m. wie die dolosse gegooi word) dat hy en ander rusie gemaak het. Dit wil sê hulle het nie liefde nie. En hierdie rusie, kan vir hulle teenspoed bring, soos byvoorbeeld toordery.

-
- (1) Die *ngaka* het beweer dat hulle dié persoon toe na die polisie-stasie geneem het en dat hy skuldig bevind is. Skynbaar is hier 'n voorbeeld van die verlamme uitwerking wanneer die dolosse iemand in die openbaar van toordery of moord beskuldig. Soos by die verduideliking van elke 'val' blyk, gee die *ngaka* sy eie interpretasie volgens die omstandighede wat ondersoek word.
- (2) Die vier hoofdolosse van hierdie *ngaka* is plat skyfies, van 'n bees se been gemaak. Die vorm van die vier onderskei hulle. As die simbole boontoe wys dan 'trap' of 'loop' die dolosse. As die simbole grond-toe gekeer is, dan is hulle 'omgekeer'. Twee is manlik: Senior en Junior; en twee is vroulik: Senior en Junior.
- (3) *Mpherefere* of *Moferefere*: Al vier die dolosse se simbole wys boontoe: ' 'n Opstand, rusie, opskudding, beroering.
- (4) *tsiko*: (?)
- (5) *ngwe*: 'n bees met 'n wit gestreepte rug.
- (6) *Phalaborwa*: 'letterlik die rooibok van die suide.'

B.40

'MOTLHAKOLA'

Di *ribegile* (1) tsothle:
ga di tsaamae.

*"Motlhakola, go tweng
fa go tlhakotswe?
Go tlhakotsweng mogatsa
kgosi?
Mogatsa kgosi ga aa
tswala."*

O ra'a motho o re: Ke a go laola.
Ke go ra'a ke re: O kile wa bona
nôga mo ntlung ya gago. Ge e
se gore ke yalo, go na ie *moitlobo* (2)
wa nôga o epetswe mo lapeng la'go.
Ke gore ke boloi.

Yôna taola ê, e bolela gore motho
ge a loilwe ka *moitlobo* wa noga, mme
o epetswe mo sakeng, ke gore r'o
tsaya setlhare se se bidiwang
Morarwana (3) re rarolla golô fa.

Ke gore re fela *matlakala* (4)
le go tlhatswa lapa leo. Ke *lefoka*. (5)

'OMKERING'

Hulle is almal omgekeer (1):
Hulle 'loop' nie een nie.

*"Omkering, wat beteken dit as
hulle omgekeer is?
Waarom is die hoofman se
vrou omgekeer?
Die hoofman se vrou het nie
aangetrek nie."*

Jy sê vir 'n mens: Ek gooi vir jou
dolos. Ek sê vir jou: Jy het op een
of ander tyd 'n slang in jou huis gevind.
As dit nie so is nie, dan is daar 'n slang
se vervelsel (2) in jou *lapa* begrawe.
Dit beteken daar is toordery.

Hierdie dolos (valwyse) sê dat as
iemand getoor is met 'n slang se ver-
velsel en dit in die beeskraal begrawe
is, dan gaan ons 'n plant neem wat
Morarwana (3) genoem word, en ons
gaan daarmee die toordery ontrafel.

Dit beteken dat ons die ongereg-
teid (4) gaan wegvee en daardie 'lapa'
reinig. Dit word 'wegveging' (5) ge-
noem.

B.41

'DIMATLA' (6)

*"Ke dimatla,
Re a matlamatlana.
Kgomo e matla ka namane,
Podi e matla ka potsane;
Ga go se se sa matleng,
Ge e se pitse le kgokong.
Ke tsona tse di sa matleng.
Gatwe kwa Mogôfu pula e nele,
Ga e a nna,
E phalaotse (7) fela;
E tlhatswitse dipitsi mebala
Go mmatla bo tlou
Bo kgabutle (8)
Ba kgôtle (9) leraga."*

'RONDTRAP' (6)

*"Dit is 'rondtrap'!
Ons loop oral rond.
Die koei spring rond met haar kalf;
Die bok spring rond met haar lam;
Daar is niks wat nie rond trap nie,
Behalwe 'n perd en wildebees.
Dis hulle wat nie rondtrap nie.
Hulle sê dit het gereën by Mogôfu.
Dit het nie gereën nie.
Dit het net verbygetrek.(7)
Dit het net die zebras se kleure
gewas.
Die olifant, trap rond,
En die apies hulle, (8)
Hulle maak spoortjies (9) in die
modder."*

-
- (1) *ribegile*: soos 'n kleipot omgekeer, onderstebo.
(2) *moitlobo*: 'n slang se vervelsel.
(3) *Morarwana*: 'n rankplant.
(4) *matlakala*: vuilgoed; hier toormiddels.
(5) *lefoka*: go foka om te waai; om weg te vee, om iets wat getoor is te 'onttoor'.
(6) *Dimatla*: Die manlike dolosse 'loop'; die vroulikes is 'omgekeer'.
dimatla ke go tsamaya ka maoto: *dimatla* is om te voet te reis.
ook plant No. 553: *Dicerocaryum zanguebarium*: duiwelsdis, dubbeltjiedoring, seepbossie
(7) *phalaotse*: verbytrek van reën, 'stof nat maak'.
(8) *kgabutle*: die blouapies (?)
(9) *kgôtle*: om 'n gaatjie te steek; spoortjies te maak.

B.41

Ke gore: Jaaka ge go ntse yaana ga go a loiwa. Ke gore o tsee ditlhare fela, o mo alafe. Motho o o tla fola.

Setlhare se o alafang ka sona ke *Dimatla*. Ke gore ke *Lematla*. Go tsewa segwere sa teng, o se thuge, Ge se sen'oma o se sile. O se loka mo mogopyaneng, o tshetse metsi mo teng. Se tihole matshegare a otlhe. Mantsiboa o bo o mo tihapisa ka sona. O ka mo tihapisa ka matsogo mmele otlhe fela.

Gape *Lematla* o tla le omisa o bo o le mo arametsa o le tshubile mo magaleng. (10)

Dit beteken in hierdie geval is daar nie getoor nie. Dit beteken dat jy net medisynes moet neem en hom behandel. Hierdie persoon sal gesond word.

Die plant waarmee jy behandel is duiwelsdis. Mens neem die bol en stamp dit stukkend. Nadat dit droog geword het maal jy dit fyn. Jy plaas dit dan in 'n bakkie nadat jy daar water ingegooi het. Dit moet die hele voormiddag daarin bly. Teen die aand was jy die kranke daarmee. Jy kan dan sy hele liggaam met jou hande was.

Ook sal jy van die duiwelsdis droog, en hom dit laat inasem nadat jy dit op gloeiende kole (10) gegooi het.

B.42

'MORARO' (11)

"Moraro wa thetha-motse (12)
Ke legora.

Wa ga sedikedike (13)
Ke a dikologa.

Ya re: tlou nka be
e bipela baditsaba. Bana ba
ga Mmasemôtô sa nawa."

Ke gore: Fa teng fa, o raregile.
Ke gore dilo tsa gago tsotlhe ga dinke di tswela pele.

Gape ke gore ge re batla sengwe kante kgomo kante motho, re tla mmona.

'DEURMEKAAR' (11)

"Die deurmekaar wees van 'n stat
te omring is by sy omheining.
Van om en om gaan omring ek dit.
Sê hy: die olifant kan liewers
tussen die volklere wegsteek.
Die kinders van Mmasemôtô van
boontjies."

Dit beteken: Hiersô is jy vasgedraai. Dit wil sê nie een van jou ondernemings sal suksesvol wees nie.

Ook beteken dit dat as ons iets soek, of 'n bees of 'n mens, sal ons dit vind.

B.43

'MORARWANA' (14)

"Di morarwana wa thethemotse: (15)
Ke legora.

Ya tsoga, kolobe;
Ya phôkô mašibila
'Tsoku la me, ke
tlôla mmele,
Ga ke a silikwa
Ke silikwa ke ntsi mafsing."

'BIETJIE DEURMEKAAR'

"Hulle is bietjie deurmekaar
van statsomheining;
Dit is 'n takheining.
Die vark staan op;
Die bokram van mašibila.
Met my rooklei smeer ek die liggaam.
Ek word dom gemaak, Dom gemaak
deur vlieë in die melk."

-
- (10) Die fyngemaalde poeier word op die kole in 'n potskerf gegooi en die dampe dan ingetrek, deur die pasiënt wat gehurk sit met komberse toe te pak om uit te sweet, d.w.s. *arametsa*.
- (11) *Moraro*: waarskynlik van *rarega*, om vasgewoel of deurmekaar gekoek te wees; ook (Pl. 592): *Cyphostemma sulcatus* C.A.Sm.
- (12) *thetha*: omring, afrol, rondom.
- (13) *sedikedike*: van '*go dikadika*', in die rondte draai, omring.
- (14) *Morarwana*: die naam van 'n rankplant.
- (15) *thethemotse*: heining of muur om 'n stat.

B.43

Ke gore: ge re batla sengwe, re tla se bona kapele.

Ge re tsoma, re tla bona diphologolo ka bonako.

Ge e le molwetse di mmolella gore ge e le ngwana o na le dinôtana (16) mo meleng. Ke makhura⁽¹⁷⁾ di pala 'o tswa.

Ke gore o agile le motho o o leng molôtsana.

Dit beteken dat as ons iets soek, dan sal ons dit spoedig vind.

As ons jag, dan sal ons gou-gou wild vind.

As dit 'n kranke is dan sê hulle (die dolosse) dat as dit 'n kind is, dan het hy krampe in die liggaam. Dit is swere wat weier om uit te gaan.

Dit beteken dat jy saam met 'n slegte persoon woon.

B.44

DITAOLA

(Kgatla-ngaka van Mathubudukwane, Botswana)

Modimo ke *theledi* (18) ya thakadu.

Ya e e namagadi

Ke *Modimo* o monamagadi.

Ya e e tonanyana ke ya

Modimo o motonanyana.

Modimo ke bontataago ba ba suleng. E ka baa rraago o a go tsetseng, kampo rraagomogolo kampo rraagwe o a mo tsetseng.

Gape e ka nna *Modimo* o o bopileng lefatshe.

Modimo o monamagadi ke bonkoko'ago.

Ngaka e e tonanyana ke *theledi* ya kolobe e tonanyana.

Ngaka e e namagadi ke *theledi* ya kolobe e namagadi.

Ngaka e tonanyana e supa kepu,⁽¹⁹⁾ jaaka ge molwetse a lwala gore o mo epele melema a fole.

Ngaka e monamagadi ke gore ga o kake wa mo alafa, wena ngaka e tonanyana. O mmatlele ngaka e monamagadi. Ke yona e e ka mo alafang.

DOLOSSE

'Modimo' (God) is die astragalus.⁽¹⁸⁾ (dolos) van 'n'erdvark'. 'n Wyfie erdvark se dolos is die vroulike godheid. 'n Manlike erdvark syne is die manlike opperwese.

'Modimo' is jou vaders-hulle wat dood is. Dit kan jou vader wees wat jou verwek het, of jou grootvader, of sy vader wat hom verwek het.

Ook kan dit die *Modimo* (God) wees wat die aarde geskape het.

Die vroulike *'Modimo'* is jou oumas-hulle.

Die manlike *ngaka* is die astragalus van 'n manlike 'vark'.

'n Vroulike *ngaka*, is die astragalus van 'n 'varksog'.

Die manlike *ngaka* wys na die graafyster, soos wanneer die pasiënt krank is en jy vir hom plante moet grawe sodat hy kan gesond word.

'n Vroulike *ngaka* (dolos) beteken dat jy haar nie sal kan behandel nie, jy wat 'n manlike *ngaka* is. Jy moet vir haar (nl. die pasiënt) 'n vroulike *ngaka* soek. Sy sal haar kan behandel.

(16) *dinôtana*: letterlik: knypies. Dus 'steke' in die ingewande.

(17) *makhura*:

(18) *theledi*: astragalus, dolos; hier die 'dolos'-beentjie in die agterste hakskeen van die erdvark. Die erdvark wat 'in die aarde woon' is in verbinding met die voorouergeeste wat ook onder die grond in grotte woon.

(19) *kepu*: die graafyster waarmee die *ngaka* plante uitgrawe.

B.45

'MOTLHAKOLA WA GA BIBI' (1)

*"Ga go na banna mo gae,
 Ba go namolela letlhaka,
 Letlhaka le fsa le rôra
 Ke motlhakola o mogolo
 waga lekgorokgoro. (2)
 Wa ga leupana (3) le mollo
 Wa ga 'tlhakana' fsa la
 rôra."*

Ke gore: Di tshwa'a selo se se ntsho. Go kaya yaaka ge motho a sule.

'WEKROEP – OMKERING'

*"Daar is nie mans tuis
 Om die riete te red nie,
 Die riete brand uit en knetter.
 Dit is die groot omkering van
 'n groot lawaai.
 Van warm kole en vuur,
 Van riete wat knetterend brand."*

Dit beteken: Hulle verwys na iets wat swart is. Dit het betrekking op soos wanneer iemand dood is.

Ook: indien jy iets soek, dan sal jy dit nie vind nie.

B.46

'MORARO WA SEDIKADIKE' (4)

*"Wa sedikadike thatêlêgô (5)
 ke matlhako; Lesepa le le golo
 ke la moeng,
 La mong, 'a gae pipitlwana. (6)
 Se re: 'bola bogo'.
 Bo go ntsha wa lôba;
 Wa re: 'Ga se nna',
 Ka moraro wôd."*

Tlhaloso: Lesepa le moeng ka ke ene o o jang thata, o nyela go le go tona. Ebile o nyela mo gae. Athe rona re ya kgakala mme e le go le pipitlwane.

Tlhaloso ke go re ge a loile, re tla re go loile o wa moeng o o tlang a tsamaya. Tsona ditaola di bolella di ganetse. Di re: se yeng kgakala. A re: tshwarang matlhako a mong a gae. Ke ene o o mólotsana.

'DEURMEKAAR IN DIE RONDTE' (4)

*"Van in die rondte gaan die
 omringing (5) is 'n takheining;
 Die groot ontlasting is van 'n besoeker,
 Die huiseienaar s'n is niksbeduidend. (6)
 Moenie sê: Straf die skoonfamilie nie.
 Dit wys jy steek iets weg.
 Jy sê: 'Dis nie ek nie',
 In daardie deurmekaarspul."*

Verduideliking: 'n Besoeker eet meer en ontlas baie naby die huis waar hy kuier. Maar ons (huismense) gaan verder en ontlas minder.

Die betekenis is dat as daar getoor word dan sê ons dit is hierdie besoeker wat kom en weer gaan. Maar die dolosse beweer die teenoorgestelde. Hulle sê: moenie vër gaan nie. Hulle sê: beskuldig die gekapte takke van die huisbewoner. Hy is die slegte persoon.

---

(1) Al vier die dolosse is omgekeer en lê onderstebo.
'Bibi', ke mokgosi: 'n wekroep, hulp geroep.

(2) *lekgorokgoro:*

(3) *Leupana:*

(4) Drie van die dolosse 'loop'. Net *Jaro* (junior manlike dolos) is omgekeer.

(5) *thatêlêgô:* omringing, gevleg.

(6) *pipitlwane:* klein, verpot.

B.47

'MORARWANA WA SELESELE' (1)

"Morarwana wa Selesele.
Ke a sellêga. (3)
Ke sala ke ja selabyê mafsing.
Selabyê (4) se tla le motsa-a-
kgamelo."

Ke gore: Ge re tsholelwa dijo mme
ra welwa ke kotsi mo dijong tse, o
neng a re fa dijo, ke ene o a itseng
molemo (5) o mo dijong.

'BIETJIE DEURMEKAAR MAAR
SNAAKS' (1)

"Bietjie deurmekaar wat baie snaaks
is.
Ek voel snaaks.
Ek het laas iets giftigs in die melk
gedrink.
Die gif het saam met die emmer-
draer gekom".

Dit meen: as kos vir ons opgeskep
word en 'n onheil ons oorval vanweë
hierdie voedsel, dan sal die een wat vir
ons kos gegee het weet van die giftige
bestanddeel wat in die kos is.

B.48

MORARWANA WA SEDIKADIKE WA
THATELEGO KE MATLHAKU. (6)

"Morarwana wa Sedikadike
Thatêlêgô ke matlhaku. (7)
Ya re sa morarwana ga se kgolê,
Se mabulelong a lobati."

Tlhalosô: Ke yaaka motho ge a jele
molemo mo sejong, (moloji) ga a kgakala,
o gaufi.

BIETJIE DEURMEKAAR IN DIE
RONDTE VAN OMRINGING MET
GEKAPTE TAKKE. (6)

"Bietjie deurmekaar in die rondte
omringing is gekapte takke. (7)
Hy sê die deurmekaarmaking is
nie vêr nie
Dit is by die deurse ingang."

Die betekenis is: Soos wanneer 'n
mens iets giftigs in sy voedsel geëet
het, dan is die toornaar nie vêr nie,
maar naby.

-
- (1) *selesele*: heeltemal anders, snaaks, vreemd.
- (2) *Moremogolo* is omgekeerd. *Jaro o hupile* hy 'hou die asem in', steek iets weg, hierdie dolos staan op die gesnyde kant.) Die ander twee vroulike dolosse 'loop'. *hupile*: om 'n teug vol te neem (soos bier). By dolosse meen dit: 'het iets wat hy wegsteek'. so lyk iemand wat boos is: opgeblase vol mond!
- (3) *sellega*: om snaaks te voel van 'n vol maag (*gê mpa ya me e tletse*).
- (4) *selabyê*: *molemo o o bolayang*: 'n dodelike middel.
- (5) *molemo*: *setlhare se se bolayang*: 'n plant (middel) wat doodmaak, gif.
- (6) By hierdie valwyse 'loop' al die dolosse behalwe *Moremogolo* wat omgekeerd op sy rug lê.
- (7) *Thatelego ke matlhaku, ke bodikologa*: is 'n omringing, omsingeling.

B.49

'DIMATLA' (1)

Pubagadi le Kgatsane ba ribegile
ba robetse
ga di na mmala
ga di 'bereke' sepe.

"E dimatla, (2)

Tlhabana a kgomo'. (3)

Ya re matlane wa matlamatla.

Kgomo e matla ka namane,

Motho o matla ka setlhako." (4)

Ke gore ge o batla selo, o bolle, (5)
o'o se batla. O tiye mòkò, (6)
mme ge Modimo o rata wa se bona.

'OP REIS' (1)

Pubagadi en Kgatsane is omgekeer
hulle slaap
hulle het geen kleur nie
hulle doen niks nie.

"Sy is op reis,

Die donkerbruin geelbek koei.

Sy sê reis, reis,

Die bees loop weg met haar kalf.

'n Mens loop met skoene aan."

Dit beteken dat as jy iets soek,
moet jy op reis gaan om dit te gaan
soek. Jy moet moed hou, en as
Modimo wil sal jy dit kry.

B.50

(a) 'MOGOLORE' (7)

"Mogolore (8) wa mmele

Wa mojasefuta, (9)

tsa nna manna-a-ditshôlê." (10)

Tlhalosô: Ke gore motho ge
a le mogolowô mme a go tsere kgaba. (11)
Ke gore bolwetse bo ga bo na boloi. Bo
dirisitswe ke pelobotlhoko ya mogolowô.

(a) DIE BLOUKRAANVOËL (7)

"Kraanvoël (8) met die liggaam wat
allerlei eet (9)

word die velvreterinsekte." (10)

Die betekenis is dat as iemand jou
ouer broer is en met 'n verwensing teen-
oor jou staan. (11) Dit beteken dat
hierdie siekte geen toordery het nie.
Dit is veroorsaak deur die kwaai
gevoelens van jou ouer broer.

B.51

(b) 'MOGOLORE WA MAKOKOMA' (12)

"Mogolore wa mmele

Makôkôma wa Moja-sahuta

Sentse manna- a - ditshôlê."

Tlhaloso: (a) Ke boloi ba ga
mogolowe ene molwetsi o.

(b) Kampo ge o batla dikgomo: ga o
kake wa di bona, ka di loilwe ke
mogolowô.

(c) Kampo ge ntlo yago e fselê, ke
tla re: Ke boloi ba mogolowô. (13)

(b) 'DIE BLOUKRAANVOËL VAN
SWELSEL' (12)

"Die kraanvoël van die liggaam
Swelsels van allerlei te eet is nog
die vel-vreter insekte."

Die betekenis is: (a) dit is toordery
deur die ouer broer van hierdie kranke.

(b) Of as jy beste soek: sal jy hulle
nie kry nie, daar hulle deur jou ouer
broer getoor is.

(c) Of as jou huis afgebrand het,
sal ek sê: Dit is die toordery van jou
ouer broer. (13)

(1) Die manlike twee 'loop', die vroulike twee is 'omgekeer'.

(2) *dimatla, ke go tsamaya (ka maoto): matla* is om (te voet) te reis.

(3) *tlhabana*: rooibruin koei met geel bek.

(4) *setlhako*: skoen, hoef, dolos.

(5) *bolla*: om op reis te gaan.

(6) *tiya mmoko*: 'die murg hard maak', moed kry.

(7) Die Senior paar 'loop', en die Junior paar 'slaap'.

(8) *Mogolore*: bloukraanvoël.

(9) *mojasefuta*: allerlei eet.

(10) *manna-a-ditshôlê, ditshôlê* is goggatjies wat velle eet.

(11) *kgaba, ke go tshwara motho ka pelo e botlhoko*: verwensing: om met kwaai gevoelens teenoor iemand te staan.

(12) Die Junior paar 'slaap'. Senior vrou 'loop'. Senior man 'het 'n mond vol', d.w.s. steek iets weg (staan op gesnyde kant).

(13) Hier vind ons die oorsaak, nl. hierdie valwyse, vir wat dikwels aangevoer word: "Dit is toordery deur my familie wat jaloers is op my".

B.52

'SETLHAKO' (1)

*"Setlhako sa bo Rare:
Sa ka, ga se a ntekana, Kana
ke se segetswe ke Rare
Kana yaanong se ntekana
dinao."*

Kegore: (a) Ge ke batla selo, ke be ke di laola jaaka dikgomo, ke tla re di tshwerwe ke rraago; ke dikgaba.

(b) Kampo mo bolwetseng e tla be e le kgaba yo rraagwe. Ene raagwe o a phelang.

'SKOEN' (1)

*"Vader se skoen:
My eie (skoene) pas my nie,
Vader het vir my skoene
gesny
Nou pas dit vir my voete."*

Dit beteken: (a) As ek iets soek en daaroor dolos gooi, soos bv. beeste, dan sal ek sê: "Jou vader hou hulle vas; dis 'n verwensing."

(b) Of by siekte sal dit die verwensing van sy vader wees. Sy vader wat nog leef.

B.53

'MOGOLORE WA KUDUMELA' (2)

*"Mogolore wa Kudumêla
Kudumêla mo tshware!
Kudumêla mo lesê"*

Ke gore ge o tshwerwe ke bolwetse, o le bollô, yaanong ge, ke: 'Kudumêla mo tshware'.

Ge gotwe 'Kudumêla mo lese', go teiwa gore bollo bo fokotsegile. Go kaya gore bollo bo tla feta. Ke ge a le bolwetse.

Ge e le mo dikgomong, re tla re: 'Moremogolo, ene Rraago, pelo e botlhoko mo dikgomong tse. Mme mo re a tle re di tlhapise, (3) mme di tla fola.

Ge rraagwe a sule, re ya kwa phupung ya'gwe. Re yo tsaya mmu wa phupu ya ga rraagwe. Re be re tsa'a *Morarwana* le *Selaole* (4) *Kgopo* (5). Re a di thuga re lôka mo metsing a lengeta. Re yo *foka* (6) ka ona, dikgomo tse, re tshotse seditse. Yaanong re tla be re di alafile. Kegore di *kgopologile*. (7)

'DIE KRAANVOËL VAN KUDUMELA' (2)

*"Blou kraanvoël van Kudumêla
Kudumêla vang hom!
Kudumêla laat staan hom!"*

Dit beteken dat as jy siek is en koorsig is, dan is dit: 'Kudumêla vang hom! "

As daar gesê word: 'Kudumêla laat staan hom', dan word bedoel dat die koorsigheid bedaar het. Dit beteken dat die koors sal verbygaan. Dit is in gevalle van siekte.

In die geval van beeste, sal ons sê: 'Die Senior manlike dolos, jou vader, sy hart is seer wat hierdie beeste betref'. In hierdie geval 'was' (3) ons hulle gewoonlik, en hulle word gesond.

As sy vader dood is, dan gaan ons na sy graf. Ons gaan neem van sy vader se graf se grond. Ons neem dan ook van plante *Morarwana*, laventelbossie (4) en *Commelina* (5) Ons stamp dit fyn en sit dit in 'n potskerf met water. Hiermee gaan ons die beeste dan besprenkel (6) met 'n (wildebees-) stert. Dan het ons hulle genees. D.w.s. hulle is 'reguit gemaak'. (7)

-
- (1) Die Senior vrou en Junior man: 'slaap'. Die Junior vrou en Senior man: 'loop'.
  - (2) Senior manlik: 'hou sy asem in', is boos.
Junior manlik en vroulik: 'slaap'.
Senior vroulik: 'loop'
  - (3) 'was', rituele reiniging deur besprenkeling met 'reinigings'-medisyne.
  - (4) *Selaole*: (Pl. 510) *Lippia rehmannii* Pears; laventelbossie.
  - (5) *Kgopo*: (Pl. 157) *Commelina albescens*.
  - (6) *go foka*: om medisyne te sprenkel vir reiniging of beskerming teen toordery.
  - (7) *kgopologa*: van *kgopo*, krom. dus reguitmaak.

B.54

'MASOKOMABE A BOMATLA' (1)

"Tsa re:
Di masokomabe a bomatla,
Tsa re:
Matlana o a matlamatla."

Tlhalosô:

(a) Ke jaaka ge re le fano re laola re re: 'Maru a tloga a duma'. Yaaka ge ke le mo nageng ge mekgoro e le kgakala, ke itaola, di wa yaana di re: 'Masoko', ke a tshaba, ke re: 'Pula e etla'. Mme ge Modimo o rata, e nne.

(b) Ge ke ile go yo laola molwetse di fete di wa di re: 'Di masokomabe a bomatla, 'ka re: 'Ao monna, o ngaka! ' Ge a nkganetsa ka re: 'Ditlhako, tse di a mpoella gore o ngaka'. Ge a nth'a a re: 'O bonang? ' Ke tla mo ra'a a ke re: 'Kana di nthaa di re: "O laola motlhale jaaka wêna." (2)

Mme ge ke biditswe fa lapeng, gotwe: "Moletswe o teng fano, tla o mo laole," ele molwetse wa mosadi, mme ge di fitlha di re: 'Di masoko-mabe', ke a tloga ke mmolella ge a nth'a a re ke mo laole, ke tla mo ra'a ke re: "Ditaola tse di Masoko-mabe. Tsa re: 'Lapa le makete' ". Ke kgaogana le enel! (3)

'SLEGTE KRAGTE' (1)

"Hulle se:
Hulle is slegte kragte.
Hulle sê:
Die reisiger loop vinnig."

Verduideliking:

(a) Dit is soos wanneer ons nou hier dolos gooi en ons sê: 'Die wolke sal netnou dreun'. Soos wanneer ek in die veld is en die hutte vêr weg is, en ek vir myself dolos gooi, en hulle só val en sê:

'Masoko' dan is ek bang en sê: 'Die reën kom'. As *Modimo* wil, dan reën dit ook

(b) As ek gegaan het om vir 'n kranke dolos te gooi en hulle val en sê: 'Hulle is 'slegte kragte', dan sê ek: 'maar man, jy is 'n *ngaka!* ' As hy met my stry dan sê ek: 'Hierdie dolosse sê vir my jy is 'n *ngaka*. As hy vir my sê: 'Wat sien jy?' dan sal ek vir hom sê: 'Hulle sê mos vir my: "Jy gooi dolos vir een net so slim soos jyself." (2)

Indien ek geroep word na 'n *lapa* (tuiste) en hulle sê: "Hier is 'n kranke, kom gooi vir haar dolos", en dit is 'n vrou wat siek is, en as ek daar aankom en die dolosse sê: 'Slegte krag' dan sê ek vir haar as sy sê ek moet vir haar dolos gooi: 'Hierdie dolosse val: 'Slegte kragte'. Hulle sê: 'die *lapa* is moeilik' ".

Ek gaan dan weg van haar! (3)

B.55

'MABYANA A TLHAPADIMA' (4)

"Mabyana (5) a tlhapadima(6)
o thumathuma
o tlhapathapa yaang
segogwana?
Tlheng o thumathuma
o tlhapathapa la go tsewa ke kwêna? "
Ke gore: mo leweng lê, ke jaaka:

Ge ke bileditswe motho a agile motse wa gagwe mme a re ke tle ke laole motse o wa gagwe, ge di fitlha di wa 'Mabyana a 'o tlhapang segogwana', ke mo ra'a ke re: "O tshwenya batho. O romolla batho, mme o tla fetsa ka go swa." Ke a mo tlogela.

'SPITSKOPPE VAN DONDRSLAE' (4)

"Spitskoppe (5) van donderslae (6)
Hoe swem-swem jy,
hoe was-was jy dan, padda?
Waarom swem-swem jy
en was-was jy
om deur die krokodil gevang te word.

Dit beteken dat met hierdie valwyse is dit soos:

As ek ontbied word vir iemand wat sy huis gebou het en hy sê ek moet kom dolos gooi vir sy huis, as hulle dan val op hierdie valwyse: 'spitskoppe' van: 'hoe was jy padda', dan sê ek vir hom: "Jy pla die mense, en jy bewerkstellig jou eie dood " Ek verlaat hom dan.

- (1) Die twee manlike dolosse: 'hou die asem in'. Die twee vroulike dolosse: 'slaap'.
- (2) Hier is 'n voorbeeld van hoe die *ngaka* self glo in wat sy dolosse sê.
- (3) D.w.s. die mense van hierdie *lapa* is 'wolwe', nl. toornaars.
- (4) Senior manlik: 'hou die asem in'. Junior manlik 'loop'. Junior vroulik: 'loop'. Senior vroulik 'slaap'.
- (5) *mabyana*: klipkoppe, spitskoppe.
- (6) *tlhapadima*: donderslag, knalskoot.

B.55

Fa gongwe o tla ntha'a a re: "Nkalafe". Mme ke tla mmatla podi. Ke a e bola'a ke mo phekola ka yona ka *Mpitike* (7). Ke thutufatsa metsi gore a bele, ke be ke tlhakanya le moswang wa podi e, le *Mpitike* o, mme ke mo ra'a ke re: "Apola". Ke be ke tsa'a seditse saaka, ke se ina mo metsing a a belang a, mme ke mo gasa ka ona. Ke tla be ke *foka*. (8)

O a tshoga, a re o tla fsa; mme ga a kake a mo fisa, mme a na a ntse a bela, metsi a.

Jaanong ke tla kgona go mo epela melemo e a tla e apayang a e nwa, ebong *Seretlwana* (9), le *Kgophane* (10) *Phate-a-ngaka*, (11) le *Mogabala*. (12)

Ge e le kaga masimo, tshimo e tla be e loilwe, e loilwe ka kwena. Mme re tla tsa'a kwena re e thuga re e tlhakanya le *Mosimama*, (13) le *Thetjane*, (14) le *Sejabaleki* (15) le *Matlwadiolo*, le *Mogobagoba* (16) le *Kgophane*, re e tlhapisa ka seditse.

O tsaya one mabele a a tlhogang, ke sone seditse se o fokang ka sone. Ge a seyo, ke gore o ka tsaya seditse sa kgokong.

Moontlik sal hy vir my sê: 'Behandel my'. Ek sal dan van hom 'n bok vra. Ek maak dié dan dood en voorsien hom van kragmiddele met die *Mpitike*-plant. (7) Ek verhit water totdat dit kook, en meng dit met die pensmis van hierdie bok en hierdie *Mpitike*-plant, en ek sê aan hom: "Trek uit". Ek neem dan my wildebeesstert en doop dit in hierdie kokende water, en besprinkel hom daarmee. Ek is dan besig met 'n besprinkeling teen toordery. (8)

Hy skrik, want hy dink hy sal brand; maar dit sal hom nie brand nie, hoewel hierdie water staan en kook.

Nou sal ek vir hom middele kan grawe wat hy kan kook en drink, nl. Die *Seretlwana*-plant (9), die gras-aalwyn (10), die bolplant *Brunsvigia radulosa* (11), en *Mogabala* (12).

As (hierdie valwyse) betrekking het op landerye, dan is die land getoor met 'n krokodil. Ons neem dan van 'n krokodil en stamp dit fyn en meng dit met *Senecio longiflorus*, (13), *Schizocarphus*, (14) *Scilla lancifolia*, (15) *rysmiernes*, *Plectranthus* (16) en gras-aalwyn, en ons besprinkel die land met die stertkwas.

Jy neem van daardie koringplantjies, wat groei, dit is jou 'kwas' waarmee jy besprinkel teen toordery. As daar nie jong plante is nie, kan jy die wildebees se stertkwas neem.

---

(7) *Mpitike*:

(8) *foka*: besprekeling om te beskerm teen toordery.

(9) *Seretlwana*:

(10) *Kgophane*: *Aloe Transvaalensis*.

(11) *Phate-a-ngaka*: *Brunsvigia radulosa* Herb.

(12) *Mogabala*:

(13) *Mosimama*: (Pl. 4) *Senecio longiflorus*. (DC.) Sch. Bip. sambokbossie.

(14) *Thetjane*: *Schizocarphus* of *Scilla* sp.

(15) *Sejabaleki*: (Pl. 535) *Scilla lancifolia* Bak.

(16) *Mogobagoba*: (Pl. 346) *Plectranthus cylindraceus* Hochst. ex Benth.

B.55

Ge e le mo kgomong, go kaya
gore di loilwe ka 'tlhapi e tona ya noka',
kegore kwena. Ge e se teng, go tsewa
masepa a yona. Re a a thuga re be re
a lôka mo lengeteng. Ke be ke tsa'a
motlhaka wa noka, modi wa ona, le
Morara, (17) le *Mabofe*, (18) le
Sejabaleki, le *Mpitike* le *Bogoma*, (19)
le *Mogabala*, segwere sa yona,
Lematla (20) le *Selaole*, (21) le
Motshwarakgano, (22) le *Mfhitswana*; (23)
ke di thuga tsotsotlhe ke di loke mo
lengeteng

Ke tshella metsi a eseng a nowe ke
ope ge mosadi a tswa nokeng. Ke ga
one, ke be ke ya kwa sakeng ka lengeta
le, ke tshotse seditse, mantsiboa ge
dikgomo di goroga. Ke tla di foka ka
seditse ke se ina mo lengeteng mo, mo
ditlhareng. Ke tla be ke di gasa tso
tsotlhe, ke be ke tsamaa.

Ge di tsala, ba tla be ba mpha kgomo
e ba ntebogang ka yôna.

In die geval van beeste, beteken
dit (hierdie valwyse) dat hulle getoor
is met 'die groot riviervis', d.w.s. met
die krokodil. As daar nie van hom (die
krokodil) beskikbaar is nie, kan van sy
mis geneem word. Ons maak dit fyn en
gooi dit in 'n potskerf. Ek neem dan
rivierriet se wortels, asook van die
Cyphostemma plant (17) en *Cissus*
quadrangularis (18), *Mpitike* en
Sataria sphacelata, (19) die *Mogabala*-
bol, duiwelsdis, (20) laventelbossie (21)
en *Tavaresia grandiflora* (22) en
swartstorm; (23) ek stamp hulle fyn
en sit hulle in 'n stuk kleipot.

Ek gooi water wat geen mens nog van
gedrink het nie daarin, wat die vrou van
die 'rivier' (waterbron) gebring het.
Ek skep daarvan en neem dan hierdie
stuk kleipot na die beeskraal saam met
die stertkwas, in die aand wanneer die
beeste tuis gekom het.

Ek sal hulle (die beeste) teen toordery
besprinkel met die stertkwas wat ek in
die potskerf doop in die 'medisynes'.
Ek sal hulle almal natspat en dan weg-
gaan. As hulle gekalf het, dan sal hulle
(die eienaars) vir my 'n bees gee waar-
mee hulle my dank.

B.56

'MABYANA A GA: KONOPA
MOKGATLA'

"*Mabyana a ga konopa* (25)
Mokgatla (26) ke *kobê* (27)
o tla bona *Mokgatla a tloa*
a ba a *gôna* (28) *tlhafu*." (29)

Ke tla ra'a motho o ke mo laolang
ke re: "O *Mokgatla*, o bina kgabo,
ka e le 'Mabyana a Bakgatla!'

'SPITSKOPPE VAN: GOOI DIE
MOKGATLA' (24)

"*Spitskoppe van: Gooi die blouaap*
met 'n assegaai.
Jy sal sien die Mokgatla spring en
hou op met kou."

Ek sal aan die persoon vir wie ek
dolos gooi sê: "Jy is 'n *Mokgatla*, jou
totemdier is die blouapie, daar hulle
(die dolosse) van die *Bakgatla*' (geval
het).

(17) *Morara*: (Pl. 592) *Cyphostemma sulcatus* C.A.Sm.

(18) *Mabofe*: *Cissus quadrangularis*.

(19) *Bogoma*: *Sataria sphacelata* (Schum.) Stapf. & Hubb.

(20) *Lematla*: (Pl. 553) *Dicerocaryum zanguebarium* (Lour.) 'duiwelsdis.

(21) *Selaole*: (Pl. 510) *Lippia rehmannii* Pears, laventelbossie.

(22) *Motshwarakgano*: (Pl. 74) *Tavaresia grandiflora*.

(23) *Mfhitswana*: (Pl. 412) *Cadaba aphylla* (Thunb.) Wild, swartstorm, bobbejaanarm.

(24) Die senior manlike dolos 'loop'; die junior manlike 'hou die asem in'.

die senior vroulike dolos 'slaap', die junior vroulike 'loop'.

(25) *konopa, kolopa*: gooi.

(26) *Mokgatla*: die blouapie, totem-dier van die *Bakgatla*.

(27) *kobê, lerumo*: assegaai.

(28) *gôna*: snork, intrek.

(29) *tlhafu, tlhafuna*: om te kou.

B.56

Ge e le mo bolwetseng, go kaya kgaba ya Mokgatla mongwe le mongwe wa lesika la gabô o a binang kgabo le ene.

Yaanong ke tla mo tlapisa ke mmatlile *Mabyana* (30) ke a thuga, ke a tshella mo mogopong, le *Morarwane* (31) le *Bofitlha*. (32)

O a tlapisa a bitsa barwarraagwe ka maina ba ba tsetsweng nae, mme ge a fetsa o a tlapisa. A ba a ribêga mogopo fa kgorwaneng. Kgaba yaanong e tla fôla (33) mo go ene, mme Modimo o rata, o tla fola.

MASOPYE (34)

(Kgatla-ngaka, Saulspoort Tvl. 1962)

Ge dikêlêrô (35) di re:
 "Masopye o nole metsi dikgageng,
 Tshwarang masopye le
 mmolae.
 Tse di dinaka di ya re pilla." (36)

Go tewa motho a kgôna go ja ka kelello ya gagwe, a phedisa nama ya mmele wa gagwe ka mo batho ba bangwe ba a go ila ka go phedisa kemo ya botho. (37)

In 'n geval van siekte wys die val na verwensing deur 'n *Mokgatla*, enigeen van hul familie wat die aap ook as totemdier het.

Ek sal hom dan 'was' nadat ek vir hom 'Sutera burkeana' (30) gesoek het, en dit fyn gestamp en in 'n houtbord gegooi het, saam met die *Morarwane*-plant en die *Bofitlha*-plant

Hy was (daarin) terwyl hy die name uitroep van sy vader se seuns wat saam met hom verwek is. As hy klaar is dan was hy. Dan keer hy die houtbord om by die poort. Die verwensing sal dan afkoel (33) in hom, en as *Modimo* wil sal hy gesond word.

B.57

DREUNING

As die dolosse(35) sê:
 "Masopye het water in die klipkuile gedrink,
 Vang vir Masopye en maak julle hom dood.
 Die wat horings het raak ons baas." (36)

Hier word gepraat van 'n mens wat dit reg kry om deur sy vernuf te lewe, wat dit reg kry om sy liggaam te laat lewe, en wel in so 'n mate dat ander mense jou haat deurdadig jy jou persoonlikheid in stand hou. (37)

(30) *Mabyana*: Sutera burkeana Hiern.

(31) *Morarwane*:

(32) *Bofitlha*:

(33) *fôla*: om af te koel, gesond te word. Koelheid hangs saam met gesondheid.

(34) *Masopye*: dreuning. Al die dolosse 'loop' behalwe die Senior vrou wat 'slaap'.

(35) dikêlêrô, ditaola: dolosse.

(36) pilla, di a pallwa: nie in staat wees, baas raak.

(37) So het die dolosse geval toe die huis van E.M. deur die weerlig getref is (1962). Die interpretasie wat gegee is was dat sy vrou se tante (haar vader se suster) van haar (hierdie vrou van E.M.) beste opgepas het en van die jong kalwers vir haarself gebrand het, en die tante wraak wou neem toe sy hierin gestuit is.

B.58

MAKGOLELA (1) A KGATLHA A
KHUNWANA (2)

*“Ke makgolela a kgatlha a
khunwana,
E mogwe ya re ge a bona
mogwagwadi,
a nne a ntse a inamainama.”*

Makgolela ke gore: go newa mpho
jaaka kgomo, kampo diaparo kampo
'tselete'.

DIE GESKENK WAT DIE ROOIBRUIN
KOEI BEHAAG. (3)

*“Dit is die geskenk wat die rooibruin
koei behaag.
Die skoonseun as hy sy
skoonmoeder sien,
Bly gebukkend sit.”*

Makgolela beteken dat daar 'n geskenk
gegee word soos 'n bees, of klere, of geld.

B.59

MAKGOLELA A SELOMI (4)

“Makgolela a Selomi” ke ge o
newa selo se se tla utlwisang mala
botlhoko ge motho a se jele.

Ke gore dikêlêrô di raya selo se
se jewang mme se le maswe, ka gore
e le sa boloi se motho a sa tshwanelang
go se ja; gobane se na le ditlhabi.

'DIE GESKENK VAN DIE BYTER' (5)

“Die geskenk van die Byter” is wan-
neer iets aan jou gegee word wat die
maag sal seer maak as mens dit geëet
het.

D.w.s. die dolosse verwys na iets wat
geëet word maar wat nadelig is, nl.
iets van toordery wat mens nie behoort
te eet nie, want dit sal pyne veroorsaak.

B.60

BOKGATHA (6)

Tsa re: *“Bokgatha. Ke gore
bogara (8) bo garatsa dingaka.”*

Dikelero ge di wa di re:
'Bokgatha', di kaya selo se se popota se
se pallang dingaka; kgotsa sengwe le
sengwe se se tla pallang batho, jaaka
puo kampo potso, kgotsa tiro kampo
bolwetse bo le thata go alafisega.

'NUWE GROND BRAAK' (7)

Hulle sê: *“Nuwe grond braak.
Dit beteken die ineengestregelde (8)
probleem verstrik die dingaka.”*

As die dolosse val en sê: 'nuwe grond
braak', dan bedoel hulle iets groots wat
die *dingaka* nie kan oplos nie; of enig-
iets wat mense nie sal regkry nie, soos
'n saak of probleem, 'n taak of krank-
heid wat moeilik is om te genees.

B.61

'MABYANA'

*“Tlhabana ya kgomo ya re:
'Mabyana a dilo, Le dirile ka
go tlholla bo Mmaalona go
beolwa! ”*

Go bua Moremogolo le Kgadi
tsa kgomo fêla.

'SPITSKOPPE' (9)

*“Die rooibruin koei met die geelbek
sê: Spitskoppe van goed, Julle het 'n
fout gemaak deur jul moeders te verhin-
der om hul hare te skeer.’ ”*

Slegs die senior en junior manlike
bees dolosse 'praat'.

-
- (1) *Makgolela, ke go re go newa mpho:* 'n geskenk.
  - (2) *Khunwana:* rooibruin koei.
  - (3) Al die dolosse 'loop' behalwe die junior vroulike dolos wat 'omgekeerd' is.
  - (4) *Selomi:* byter, iets wat maagkrampe gee.
  - (5) Almal 'loop' behalwe *Jaro* (junior manlik) wat boos is en sy 'asem inhou'.
  - (6) *Bokgatha:* om nuwe grond te braak.
  - (7) Die twee manlikes: 'trap' (loop); die twee vroulikes: is omgekeerd; *Modimo* is omgekeerd, 'slaap'. As *Modimo* in hierdie posisie is, is hy neutraal en beïnvloed nie die omstandighede nie.
  - (8) *bogara bo garatsa:* hierdie ineengestregelde probleem kan die *dingaka* nie oplos
  - (9) *Modimo* het 'die komberse gebind' en 'loop'. Die twee manlike dolosse 'het 'n mond vol'. Die twee vroulike dolosse 'loop', hulle is in opstand.

B.62

LEGWAME (1)

*"Se se ileng
Ke moswela teledi."*

Ke gore: se se ileng, se ile. Ge e le kgomo, kgotsa motho, ga a kitla a bonala gope. O timetse ka bosena bokhutlo.

WILDEDRUIF (2)

"Wat weg is, is weg."

Dit beteken: Wat weg is het vir goed weggegaan. As dit 'n bees is, of 'n mens, sal dié nie weer gesien word nie. Hy is vir goed weg.

B.63

'MORERO O MOGOLO'

(Kgatla-ngaka Rustenburg distrik, 1962)

*"Tlhabana 'a kgomo
Ya re Morero o mogolo,
Wa Sedikwedikwe sa motse,
Thetelego ke lebalelo."*

Ke gore: Ke tumellano ya morafe mo kgang ya tshiamo 'kgotsa' bosula.

'DIE GROOT SAAK' (3)

*"Die rooibruin koei met die
geelbek
sê die saak is groot
binne die ommuring van die
stat,
omring soos die dwarslatte
(van die hut)."*

Dit beteken: daar is ooreenstemming onder die stamlede met betrekking tot 'n saak, goed of kwaad.

B.64

'MORERWANA'

*"Sa morerwana ga se kgole,
Sa Morerwana se mabulelong
a ntlo,
Go bua Kgatsane e mabala."*

Ke gore: Se re se batlang, kampo puo, ke e e tla beng e diregile kabosigo.

'KLEIN SAAK' (4)

*"Betreffende die klein saak is dit
nie ver weg nie,
Die klein saak s'n is by die opening
van die deur van die huis.
So sê die kleurryke Kgatsane
(die 'junior vrou')."*

Dit beteken: Dit wat ons soek, of 'n saak wat bespreek word, sal môre vervul word.

B.65

'SELOMI SA MFYEFYANE'

Di re:
*"Selomi sa Mfyefyane,
Nku e tswa borwa
E moitlho (6)
Le letsôgô la yona le lengwe
le mogapi wa yona o mogapa (7)
le lebogo la gagwe le lengwe."*

'BYTER VAN MFYEFYANE'(5)

Hulle sê:
*"Selomi van Mfyefyane:
Die skaap kom van die suide met
net een oog.
Hy het ook net een voorpoot.
Ook sy aanjaer het net een oog,
en hy het net een arm."*

-
- (1) *Legwame*: (Pl. 480) *Cyphostemma puberulum* (C.A.Sm.) Wild & Drummond.
(2) Die senior manlike dolos het omgekeer. Die junior manlike dolos 'loop'. Die senior vroulike dolos 'het gewas' (loop). Die junior vroulike dolos is omgekeer. *Modimo* het 'die komberse gebind'. hy kyk na die weste.
(3) Die senior manlike dolos het omgekeer. Al die ander, ook *Modimo* 'loop'.
(4) Die twee manlike dolosse en die senior vrou en *Modimo* 'loop'. Die junior vrou is omgekeer.
(5) Die junior man'hou die asem in'; die senior man is omgekeer. Die senior vrou is omgekeer; die junior vrou is in opstand (loop). *Modimo* het 'die komberse gebind' en kyk (loop) weswaarts.
(6) *moitlho*: met net een oog.
(7) *mogapa*: die tweede oog is uit.

B.65

Re tshwara bolwetse ka ditlhako.
Re tshwara madi a a tlhofotseng
go tlhopa ga ona.

Selomi (8) ke pheko ya bolwetsi
bo bo thuntsang marapô a motho go
ya dinameng le letlalo. Bogolo jang
'dithoe' tsa mmele wa motho.

Ons 'vang' (diagnoseer) die siekte
met die dolosse. Ons vang die bloed
wat swak geword het deur dit uit te
soek.

Die *Rhynchosia* plant is 'n krag-
middel teen die siekte wat die bene
laat pyn, en selfs die vlees en vel. Veral
die ledemate van 'n mens.

---

(8) *Selomi*: (Pl. 558) pr. *Rhynchosia burkei* Benth.